

Виставка документів «Український народ: випробування голодом»

до 90-х роковин Голодомору в Україні

Стаття директора Старокостянтинівського районного історико-краєзнавчого музею Лісового М. «Голодомор в нашій пам'яті», 2003.

Ф.- 104, оп.1, спр. 4, арк. - 1-10.

ГОЛОДОМОР В НАШІЙ ПАМ'ЯТІ

На кожному етапі свого розвитку багатостраждальний український народ пережив приниження, трагедії. Як свідчать історико-архівні матеріали, документи, кожне століття тут затьмарене голодними роками, епідеміями, спустошливими війнами. Як не прикро, але не було виключенням і минуле ХХ століття, особливо це стосується 30-х років – періоду, коли Україна була в складі єдиної радянської держави, де одним з пріоритетних чинників соціалістичного будівництва був лозунг – «Земля селянам».

Коли після 1917-го року земля в певній мірі і належала селянам, вони домагалися певних результатів своєї праці, якимось забезпечували добробут сім'ї. Та вже в 1928 році кремлівські мрійники, висуваючи лозунг суцільної колективізації – приступали фактично до знищення селянина-трудівника, господаря.

1 березня 1928 року секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов оголосив, що «оцінка роботи місцевих парторганізацій буде залежати від успіхів у розширенні посівів і колективізації селянських господарств». Згодом, повертаючись до цього питання, було вирішено у 1929 році розпочати курс на суцільну колективізацію і завершити її за рік. А у відповідь бюро Шепетівського окружкому (куди входила і Старокостянтинівщина) прийняло «одноголосно рішення колективізувати індивідуальні господарства до травня 1929 року – 50 %, до жовтня того ж року – 75 %». Разом з тим місцеві партійні керівники виступили з пропозицією перед керівництвом республіки про віднесення округу до районів суцільної колективізації. З такою пропозицією до ЦК виїхав секретар окружкому Пилипенко, де було обіцяно підтримку в цьому питанні. І розгорнулося-розгойдалося «змагання» на місцях по колективізації. Намагаючись якомога швидше рапортувати про виконання директиви округу, районні організації дійшли до того, що в окремих випадках «не тільки не велася робота по роз'ясненню питань з організації і суті колективізації, але й просто обманним шляхом записували в колективні господарства під виглядом складання списків на передплату на кіноапарати, радіо та ін.».

Як тільки колгосп був створений, місцеві керівники приступили за доведеним завданням зверху до збору в селян насіннєвого матеріалу, які ще і не підозрювали, що вони вже є колгоспниками. Щоб надати цій вельми важливій справі «всенародного волевиявлення» її приймали через процедуру голосування, яка в кінцевому результаті завжди була одностайною. При цьому було чимало перекручень, неточностей. В селах Жеребки, Новоселиця, Круглики було допущено навмисно збільшене число поданих голосів за колективну форму господарювання. В цих же селах стали примусово забирати зерно в тих селян, які відмовлялися від добровільної здачі; в селах Ілляшівка, Красносілка комуністи намагалися заарештувати актив церкви; в

селах Райки, Писарівка було забрано без оформлення документально церкву, а в її приміщенні зсипали зерно. І такі випадки були не поодинокі.

В січні 1930 року голова колгоспцентру Камінський, виступаючи перед представниками районів суцільної колективізації, підкреслював, що коли вони (ці представники) будуть перегинати палицю, то їх заарештують і щоб вони запам'ятали, що їх заарештують за революційну справу. А вже 27 січня 1930 року окружний виконавчий комітет спеціальною телеграмою зажадав негайно приступити до усупільнення всієї худоби: корів, свиней, птиці, овець, кролів та пасік.

В кінці 1929 року на Поділлі було проведено пленуми райкомів партій, зльоти бідняків та батраків з питань колективізації. В січні 1930 року пленум Шепетівського окрпарткому прийняв рішення завершити колективізацію до XIII річниці Жовтневої революції. В більшості резолюцій, рішень і постанов переважаючими стали позитивні відповіді, заяви типу «Кожен новий колектив є стусаном в бік куркуля і великою цеглиною в фундамент соціалізму».

Такі кавалерійські темпи, насильницькі дії не могли не викликати супротиву зі сторони селянських мас. Насильницька колективізація наштовхнула на опір селянства. Так в березні 1930 року в селах Грицівського, Антонінського, Полонського районів (згодом значна частина яких відійшла до Старокостянтинівського району) відбулися масові виступи, протести проти влади. Масовий відголосок його був і в селах Іршики, Хижники. Характерними його лозунгами були спочатку «Розтаскуй усупільнений інвентар і насінньовий фонд», «Нам колгоспи не потрібні», «Підемо в Польщу» (мали місце факти походів натовпу до кордону з чорними прапорами), «Геть Радянську владу та Червону армію», «Хай живе куркульська влада», що мали місце викрики повсталих під час обстрілу в Грицеві.

В ніч з 6 на 7 березня 1930 року в Старокостянтинівській райпартком прийшло повідомлення, що в окремих селах відбуваються заворушення, виступи, прояви незадоволення. Тому туди були послані оперативні групи для ознайомлення з ситуацією на місцях. 08.03.1930 року поступила телефонограма в район з Іршиків про те, що сільський актив заховався від нападу в школі. Повсталі вибили вікна та двері, в останню кімнату була вибита дора в стіні, куди кидали підпалену соломку. У відповідь на це зі школи чулася стрілянина, було вбито одного з нападаючих. Ним виявився син сільського новоявленого куркуля (бувшого офіцера, якого заарештували по цих подіях). В повідомленні керівника групи Олексенка говорилося: «в селі Іршики справа обстоїть надто кепсько, є жертви. Отримано відомості, що в селах Киселі, Іршики повстали. Вся група відправилася в Іршики, де нас зустріли біля 140-150 чоловік з криками, що нам не потрібна така Радянська влада. Це не влада, а бандити, які нас пограбували і забрали все. Заспокоївши за деякий час масу, встановлено, що весь актив всю ніч знаходився в школі, відбивався. В школі всі вікна і двері виламані, місцями навіть стіни

розібрано. На колокольні весь час дзвонилася тривога. При огляді в сінях знайдено труп з кілком в руках. Советської власті на місці нема...».

Розмах селянських заворушень налякав організаторів колективізації. Свідченням тому є вказівка зверху «не спішити з організацією колгоспів». З обласного комітету КП(б)У надійшла навіть директива, щоб не заперечувати про вихід селян з колгоспів. І вже 9 березня 1930 року почали розбирати по домівках зерно, інвентар в селах Верхняки, Старий Остропіль, а в селі Жеребки навіть було тоді розпущено колектив. Та вже 11 березня певна частина селян в селах Самченці, Старому Острополі, Левківці, Хижники, Іршики стала стверджувати, що їх обманули, а тепер вони «знову хочуть у колгосп». Та не скрізь так легко було повертатися назад до колгоспу. В Попівцях так звані куркулі організовували свій осередок і ще деякий час не давали можливості працювати сільській раді. В с. Гнатки вони вивісили список членів колгоспу на вікна одному з активістів села з погрозою «вам уже прийшов кінець і вашій колективізації». І зрозуміло, що влада наступала. На придушення селянського роду були кинуті сили військових. Згодом пройшли арешти, репресії. За даними НКВС по Старокостянтинівському району було заарештовано в 1930 році 45 чоловік. За період лише весни 1930 року відсоток колективізованих господарств по Шепетівському окрузі скоротився з 86,4 % до 24,6 %. Після масових виходів селян весною 1930 року з колгоспів в селах настає затишшя. Розгублені верхи не наважувалися розпочати новий наступ на селянина. Багатьом стало зрозумілим, що для проведення всецілої колективізації одного насилля замало. Необхідні і інші методи, які стимулювали би вступ одноосібників у колгоспи. І один з них невдовзі було знайдено – податки. Основний їх тягар переносили на плечі саме одноосібники: в 1931 році одноосібник вимушений був сплатити податок у 10 разів більший, ніж колгоспник, а заможний селянин – у 140 разів більший. Перспектива одноосібника була єдина: повне розкуркулення з наступним виселенням в райони крайньої Півночі або Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. Для багатьох сімей той шлях був торований і по сьогодні. З горя і печалі по рідних домівках, своєму зруйнованому господарству, родині багато з тих виселенців більше ніколи не приїжджали в рідні краї. Вони покидали насиджені місця з діда-прадіда назавжди. Начебто в їх присутності звихнеться колективізація. А вона все таки минеться і при їх відсутності. Бо саме суцільна колективізація вже в початковому періоді завдасть нищівного удару насамперед по тих, хто стояв найближче до землі, хто безпосередньо її обробляв, плекав на ній урожаї, був господарем, а не здирником-заробітчанином і не новоявленим колгоспником. Та господарі новій владі були не потрібні: їх ліквідували, майно все забирали, а дармовий (конфіскований) хліб звозили на заготівельні державні пункти. На селі продовольчі запаси танули, селянство стояло на порозі голоду. І це в той час, коли ще рік, два перед тим селянин віз до міста хліб в державні засіки, які були переповнені зерном. На складах висіли великі колодки, його не було куди приймати, то комірники рекомендували селянам скидати хліб з греблі в річку для риби. Але вже в 1932 році цих

дядьків вони запитували на ярмарку в Старокостянтинові, Меджибожі, Деражні: «Чому не везете хліб?». Ті іронічно відповідали, що завезли на греблю, мовляв для риби. Яке ж було здивування їх, що селянин такий нерозбірливий... А той трудівник-хлібодар і не відав ще яка настає на нього чорна хмара. Постановами ЦК ВКП(б) (жовтень, листопад, грудень 1932 року) заготівельним органам та різним комісіям надавалися необмежені права: чинити репресії, акти насильства, свавілля проти селян, цілих сіл, які не виконували плани хлібзаготівель, застосовувати проти них політичну та економічну блокади (до них припинявся підвіз товарів, заборонялася кооперативна торгівля, припинялося всіляке кредитування, розпочалися перевірки і очищення кооперативних та державних апаратів від так званих «чужих та ворожих елементів») – організаторів зриву хлібзаготівлі. Центр намагався схилити селянина на свою сторону, примусити бути покірливим владі. Все це робилося з єдиною метою, щоб виконувати успішно доведені плани, а в першу чергу по хлібзаготівлях. За всяку ціну на місцях він мав бути виконаним.

В 1932 році наш район його не виконував. Тому за незадовільне керівництво хлібзаготівлями, недостатню мобілізацію Старокостянтинівського райпарткому постановою ЦК КП(б)У було оголошено догану голові райвиконкому Сарані та голові районної контрольної комісії Вальцеріку і звільнено їх з роботи. А тодішньому уповноваженому ЦК Довгому оголошено догану з попередженням. Та чи «слабким» був той тиск, коли знову і знову в пресі з'являлися повідомлення, що селяни підпалюють хати своїх мучителів.

Проте страшне адміністративне колесо було сильніше за селян. Воно хапало і перемелювало всіх підряд. Тисячі подолян, в тому числі старокостянтинівців втрачали все що мали. Вигнані із власних осель, вони під конвоєм разом з маленькими дітьми, старенькими батьками в телячих вагонах тяглися в чужі світи, щоб їхніми кістками встеляти неосяжні простори Казахстану та Сибіру.

Голод і політичні репресії допомагали один одному здійснювати геноцид проти нашого народу. Вони йшли поруч. У 1928 році з Староострополя репресовано Іванчика Пилипа, який помер по дорозі до Сибіру. А залишені 8 дітей в 1932 році напівживотіли, з яких 4 синів померли від голоду. «Трагічна доля була і сім'ї Христюка Якіма, - згадує його односельчанка із села Жабче Медведчук Анастасія Йосипівна. – Щоб не потрапити під колеса сталінсько-беріївської машини, селянин втікає голий і босий, лише з Біблією за пазухою на Кубань. Трохи згодом тасмно Яким забрав дітей. Старша дочка Явдоха була заміжня і залишилася вдома на свою біду і горе, бо дуже мучилася в 1932-1933 роках. Голод позбавив її розуму, згасив жаль до власних дітей. Голодна, озвіріла бідна жінка з'їла своїх двох хлопчиків. Сама ж доживала вік в приюті для старих». Житель села Зеленці Любарчук Михайло 1917 року народження пригадував, як на свої очі бачив, коли сусідка Руда Текля померла від голоду і лежала на землі, а її син був ще живий і окригавлений їв її груди. Побачивши це він заплакав і вийшов з хати. А ще бачив, як в сусідки

померли 4 сини, їх не було коли хоронити, то вона волочила їх в комору, а похоронили аж через неділю. Особливо тяжким було літо 1933 року. Запаси продуктів зовсім вичерпалися. Щоб вижити, напівживі, виснажені тривалим голодом люди їли кору дерев, траву, коріння. Коли зацвіла картопля, то кинулися рвати цвіт і варити з неї юшку. А почали наливатися хліба, їли зелене зерно, від чого голодні люди в муках вмирили. Гинули і від випадково свіжоспеченого хліба. Деякі голодуючі, відчуваючи неминучість кінця життя, самі йшли на кладовища і там дочікувалися смерті. Ніхто не оплакував, не виряджав в останню путь, ніхто не прощався.

Уродженець Лажевої М.П. Манкевич згадував, що йому було на ту пору 9 років. Батьківська хата стояла біля цвинтаря і він кожного дня бачив, як сюди звозили покійників, таке не забувається. «Спочатку в яму ховали по одному, а починаючи з літа 1932 року – по двоє, потім по троє, бо не було кому копати ті могили. Посередині клали дорослого, а по боках дітей чи старих. Рідко кого ховали в труні». Смерть забирала людей масово. Причина єдина – голод. А щоби якось врятуватися – їли все підряд. Тітка з Баглаїв наїлася гречаної половини і померла, залишивши троє дітей. Та це не турбувало владу. Ніхто того селянина не лікував, не рятував від голодної смерті, а навпаки. Наруга ще більше продовжувалася. Місцева бригада по хлібозаготівлі у Свинній проводила конфіскацію майна без будь-яких на те прав. У колгоспників П. Шнайдера, який до речі, виконав план хлібозаготівлі, забрали муку, жито, а в Поліщука, який здав понад план 30 пудів хліба, вилучили все зерно. Шукаючи хліб, активісти сіл нищили і духовні цінності односельчан. У цій же Свинній при проведенні обшуку в Я. Гринчука завідуючий семирічкою потрощив й ікони.

Та селяни не корилися. Всіляко переховували від ексекторів хліб. У Решнівці середняк М. Гуменюк закопав на городі хліб і по закопаному посіяв озимину. В Немиринцях у коваля П. Андрієвського в грубці знайдено 5 пудів хліба. А це вже мотивувалося саботажем, ворожістю до Радянської влади.

Що міг думати селянин, на що йому було надіятися?

Голодомор косив покотом хліборобів. Родини сіл одна за одною йшли у вічність, померлі від голодної смерті. Села лишалися своїх дітей, батьків, друзів. Сліз не було, бо сили вже давно покинули селян. Внутрішня туга й печаль пекли не одну душу – адже знали, що і їхнє життя недовготривале. Скільки треба було сили волі, яке міцне серце мати близьким, рідним, щоб в один день поховати сестричку і братика Дворкових із Стецьок, дев'ятирічного Петрика і чотирирічну Фросину Шевчука Олександра із цього села. Страшна трагедія лягла на плечі Свірчука Адама із с. Ілляшівки, який за три дні поховав 4 члени своєї сім'ї, що померли від голоду. П'ятеро дітей пішли у могилу Адамчука Кирила з с. Сахнівець, з 4-ма дітьми упокоївся Вознюк Василь з с. Губчі. Така ж доля спіткала і Петриченка Сергія з його п'ятьма дітьми з с. Острополя.

Радківчани у своїй пам'яті зберегли прізвища Голюка Андрія, який помер разом з 5-ма дітьми, Шафарук Параски з 6-ма. Не виніс лихої години голодомору Михайлівський Олександр Матвійович – ліг в могилу із своїми

5-ма малолітніми дітьми. Скільки їх? Ніхто не може зараз сказати. Багато смертей просто не реєструвалось.

Весною 1934 року в сільські ради надійшло розпорядження про вилучення книжок, що реєстрували смертність 1932-1933 років. Після чого вони були знищені. Проте сільські ради сіл Вищої Погорілої (Миролубного), Веснянки, Баглаїв, Григорівки, Вербородинець, В.Керекешини, Немиринець, Самчик, Радковець, Капустина, Ілляшівки, Огієвець, Стецьок, Пашковець, Киселів на свій ризик не побоялися переховати і передати їх в архів такі книги, щоб ми сьогодні могли глибше пізнати ті страшні сторінки історії.

За орієнтованими даними сільських рад (встановленими через 70 років) жертви голодомору в селах Старокостянтинівського району становлять:

Баглаївська с/р	158 чоловік
Березненська	58
В. Мацевицька	25
Веснянська	61
Вербородинська	94
В. Чернятинська	137
Вишнопільська	82
В. Керекешинська	54
Григорівська	29
Губчанська	228
Ілляшівська	65
Іршиківська	29
Капустинська	15
Ладигівська	20
Миролубненська	254
Немиринецька	10
Огіївська	69
Пашковецька	15
Пеньківська	83
Радковецька	189
Самчиківська	114
Самчинецька	22
Сахновецька	93
Решнівецька	22
Сербинівська	30
Сковородківська	128
Староостропільська	35
Стецьківська	214
Чорнянська	33.

Більше 2,5 тис. селян району загинули від штучно спланованої веремії ХХ століття.

Ситуація з хлібом на селі дуже негативно вплинула на настрої міського населення. Кочегар Старокостянтинівського маслозаводу Білик Микола, одержавши 400 гр. пайового хліба на себе і сім'ю сказав: «Ось якби

змагатися хто більше повісить таких управителів, які нас довели до голоду, я би змагався, а за 400 гр. хліба далеко не поїдеш».

Робітник цукрового заводу Яцик Каземір прямо на виробничій нараді заявив «Немає чого дорікати про малу продуктивність праці, бо робітники голодні і від голодного нічого вимагати. Ви краще скажіть, де хліб нам дістати?».

Для забезпечення сімей військових в місті функціонувала система закритих магазинів. Так ось, працівниця такого магазину № 4 Мульман Марія в присутності покупців висловлювалася, що «добре лише військовим, які отримують пайок і хліб продають на приватному ринку по спекулятивних цінах. Не тільки хліб, але і відрізи сукна. Можливо, що саме наявність в місті гарнізону, нормоване забезпечення військових продуктами харчування і сприяло появі їх на спекулятивних ринках. А це в свою чергу приваблювало до міста так званих мішечників. У своєму зведенні від 20.04.1932 р. Старокостянтинівська районне відділення ГПУ повідомляє про посилення антирадянських проявів в зв'язку з труднощами в питаннях хлібопостачання. Так, мішечник із Коростеня Попов Олександр на ринку в присутності селян заявляв, що «добра ні від кого нема чого чекати, ми загинемо голодною смертю і що в цьому вина падає на радянську владу».

І все ж навіть, якщо в місті і появлялися хлібні пайки по спекулятивних цінах – вирішити проблему вони не могли: Їх придбати могли ті, хто мав гроші? А чи багато в ту пору було заможних?

«Тоді я ходила ще в школу, - пригадує 82-річна жителька міста Грибкова Лідія Миколаївна. Одного разу по дорозі зі школи на перехресті посередині вулиці побачила дівчинку десь мого віку – вона лежала опухша мертва. Я весь час оглядалася – її ніхто не підбирав. Пройшло уже 73 роки, а ця дівчинка у квітчастому платтячку – весь час перед моїми очима. А до сусідської хати попросилися два сільських хлопчики, в них був страшний вигляд... Вони прямо накинулися до помийного відра, яке стояло в коридорі і стали пити все, що там було, поки сусідка їм готувала подання по кусочку хліба...».

Скільки таких дівчаток, хлопчиків, жителів міста поглинув голодний 33 – ій? Достеменно ніхто не скаже – бо достовірних відомостей і немає. Ця тема ще чекає своїх дослідників великих і малих академій, місцевих краєзнавців, міських вчителів історії.

Проте страшне адміністративне колесо було сильніше за правду. Воно хапало і перемелювало всіх підряд. Тисячі подолян, в тому числі старокостянтинівців втрачали все що мали. Вигнані із власних осель, вони під конвоєм разом з маленькими дітьми, старенькими батьками в телячих вагонах тяглися в чужі світи, щоб їхніми кістками встеляти неосяжні простори Казахстану та Сибіру.

Після голодної зими 1932 року посівна затягнулася. Фізично ослаблені люди були не спроможні працювати в полі. На кінець травня 1933 року було засіяно лише половину запланованих площ. Внаслідок недостатнього обробітку значна частина посівів сільськогосподарських культур загинула.

Влітку до нестиглих хлібних ланів заходили так звані «куркульські перукарі». Це переважно було жінки, які вночі ножицями зрізали колоски для приготування їжі для своїх дітей. А як наступили жнива – з'явилися несуні, які несли зерно додому в кишенях, за пазухою. Одночасно зростає кількість грабежів, підпалів, крадіжок. Щоб врятуватись від голодної смерті, люди, доведені до відчаю вчиняли акти канібалізму, трупоїдства. Про це офіційно писалося в доповідних записках Вінницькому обкому партії (під грифом «секретно»), куди відносився в той час Шепетівський округ, в складі якого була ще і наша Старокостянтинівщина.

Про голод 1932-1933 років у світі знали і писали. В західних країнах опубліковано сотні книг на цю тему. До 50-річчя голодомору на Україні Конгрес США створив «Комісію по голоду на Україні», яка провела і задокументувала опитування багатьох очевидців. У висновках комісії підкреслено, що це був організований геноцид проти українського народу, спрямований на його винищення. Важливе значення мають також британські документи «Про Україну і великий голод 1932-1933 років», видані в 1988 році. З кінця 80-х років і в Україні вийшов цілий ряд робіт вітчизняних вчених та публіцистів, в яких опубліковано спогади безпосередніх свідків про голод.

Не мало бід і трагедій пережив наш народ за свою багатовікову історію, але трагедія голодомору є особливою. Довгий час на цю тему було накладено табу, наче такого факту в нас і не було. Вивчаючи курс історії України по вузівських підручниках (в 60-х роках) ми, молоде ще тоді студентство задумувалося: чому про індустріалізацію, колективізацію у вузівських підручниках написано-переписано, а про голод 1933 року на Україні не те що не було написано рядка, але і таке слово обминалося... Наче не було незлічених безіменних могил, не було страшеної духовної руїни. Мільйони людських життів, що були кинуті під ноги голодомору були жертвами не випадковими. Тодішні керманічі з чіткою послідовністю вели Україну до пірви.

«Де порожньо і голо
Сірів безбарвний лан,
Шугав безчолоий голод
За п'ятирічний план...
Згадавши дні татарські,
За владу всіх рабів,
За щастя пролетарське –
Твій темний люд згорів.»

Так писав про голодомор наш земляк, німець за походженням Юрій Клен (Освальд Бургардт).

Правда про голод, якою б вона б не була страхітливою потрібна не лише тим, хто його пережив, але й майбутнім поколінням. Пам'ять про тих безвинно убієнних наш обов'язок зберегти.

І добру справу роблять ті односельці, які на місці масових поховань ставлять пам'ятні знаки, хрести,obelіски. В селі Воронківці ветеран праці,

колишній залізничник Дубовий Павло Несторович разом зі своїм племінником Дубовим Олександром Павловичем при підтримці сільської громади виготовили і встановили на сільському цвинтарі пам'ятник жертвам голодомору і політичних репресій. Сам Дубовий Олександр Павлович (киянин) пожертвував на цю благородну справу 6 тис. грн. власних заощаджень. А керівник місцевого господарства «Заготівельник» Гуменний Анатолій Васильович надав посильну допомогу автотранспортом в перевезенні і встановленні пам'ятника. Такі факти дійсно гідні наслідування.

Коли аналізуєш документи, праці присвячені голодомору, якось мимохіть уявно переносишся в ту епоху, час. І чомусь думається, що вся ця людська веремія творилася в літній період, де уявно бачиш ідилію української природи, безкраї українські поля з родючими чорноземами. І жахаєшся від думки, що все те вже було байдуже отим жертвам голодомору. Та і чи чули, чи бачили ту красу взагалі люди в ту страшну пору, чи мріяли вони про день прийдешній? Невідано, незнанно на своїй рідній українській родючій землі без війни і стихійного лиха вимирали **ХЛІБОРОБИ...**

Директор музею

М.Я. Лісовий

2003 р.

Стаття молодшого наукового працівника відділу ХОКМ «Музей-садиба «Самчики» Раковського Г. «Голодомор на терені Старокостянтинівщини 1932-1933 рр. (розвідка)», 2007.

Ф.- 104, оп.1, спр. 4, арк. - 18-22.

Голодомор на терені Старокостянтинівщини 1932-1933 рр
(розвідка)

Сімдесят п'ять літ відділяє нас від страшної трагедії 1932-1933 рр. – голодомору, але пам'ять про ті жахливі часи живе і понині у серцях багатостраждального народу України. Правда про голод, якою б вона не була, страхотливою, потрібна не лише тим, хто пережив його, а й молодому поколінню українського народу.

Про голод 1932-1933 рр. світ знає давно: література заходу на цю тему налічує понад сотню примірників назв.

До піввікової річниці Голодомору в Україні Конгрес США створив комісію, яка провела опитування багатьох очевидців.

Україна поступово, але ціле направлено втягувалася в голодомор. Цій настирній політиці не лише не чинили опір, а й сприяли місцеві начальники.

Ось яку вказівку дав М.Фрунзе в 1921 році:
«Тепер головне завдання всієї Радянської влади: зібрати в Україні 200-300 млн. пудів хліба. Усе забрати, обставити потрібним кордоном війська... Ні фунта не пропускати. Поставте по військовому».
(Ленін ПЗТ т.52.стор. 200)

На допомогу військам були кинуті ще й озброєні робітничі загони.
«Мобілізацію робітників у Пітері поширити на Україну... Безглуздя було б голодувати, коли можна відвоювати хліб і вугілля».
Ленін, ПЗТ. Т. 50. стор. 295-296)

Отже не тільки війська, а й робітничі загони, примкнувши багнети гвинтівок, вирушили на Україну відвоювати хліб у селян, і ті, хто рішуче запротестував проти такого пограбування, розорення і знищення селян в Україні, були оголошені ворогами народу. З лютого 1928 року почала діяти сумнозвісна стаття 127 Кримінального кодексу – конфіскація майна і ін. за невиконання плану хлібозаготівель, запровадження якої благословили Наркомост і генеральний прокурор України В.І.Порайко, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.М.Каганович та голова уряду республіки В.Я.Чубар.

Заготівельним органам та їх агентам надавалися необмежені права. На селі розпочалася справжня вакханалія – уповноважені знущалися із селян, чинили акти свавілля.

І грянув грім – голод навесні 1928 року. 27 квітня того ж року Молотов провів у Москві нараду з представниками України, Північного Кавказу, Уралу.

Від України на нараду прибув Чубар, який вкрай самовпевнено заявив, що республіка, «згідно нашої розкладки по округам» спроможна здати заплановані 272 млн. пудів зерна.

Насправді ж республіка заготовила в 1927р. лише 4,1 млн. тонн із запланованих 16,5 млн. тонн, тобто четверту частину плану.

І розпочалося до викачування хлібу у населення України.

Селяни, які відчували на собі тиск «продразверстки» почали бунтувати, особливо жінки. Ці зворушення дістали потім назву «куркульських бунтів».

На листопадовому Пленумі ЦК КП(б)У Чубар запропонував увести «заборні книжки», по яких проводився нормативний розподіл хліба через кооперацію.

Продовжували працювати комісії по хлібозаготівлі. Так у 1929р. у 18 округах, де вони проходили, судові інспекції описали майно 18264 господарств, з них 8012 продали, а понад тисячу господарств передали до суду.

У травні 1929 р. по Україні роз'їхалися члени Політбюро і Уряду на підтримку суспільної колективізації та хлібозаготівлі.

І ця акція зробила свою справу, було виметено все зерно у селян.

Таким чином впродовж 1928-29 рр. були фактично започатковані основи прийдешнього голодомору і потім лише вдосконалювався механізм його творення.

Колективізація завершилася фактично влітку 1931р., а восени вже почався голод.

Безперечно, що суспільна колективізація сприяла його загостренню на селі і вмістах.

Примусове усупільнення худоби підірвало продовольчу базу республіки. Кількість худоби зменшилася вдвічі, а в подвірному користуванні колгоспників – у вісім разів, по селянському секторі – у 7 разів.

Таким чином сотні тисяч селян залишилися без худоби.

Безтямне усупільнення призвело до того, що в колгоспах вивільнилося 4,5 млн. чоловік зайвої робочої сили. Найвірогідніше, що саме вони першими гинули від голоду, оскільки на них не поширювалися сумнозвісні 100-300 грамів хліба.

Зерно в колгоспників вилучалося, а розрахунки, навіть якщо такі були, штучно затримувалися, та рівень оплати трудодня визначався розмірами державних завдань, збільшений план хлібозаготівель автоматично зменшував натуральний вміст трудодня. А Постановою Політбюро ЦК КП(б) від 25 жовтня 1932р. було створено нестерпні умови для селян.

Друга Постанова Політбюро ЦК КП(б)У в листопаді, і третя – у грудні, дали право судовим органам чинити репресії на місцях.

Розпочалося занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі. Потім була введена економічна і політична блокада сіл України.

На село припинився підвіз товарів, було повне припинення кооперативної і державної торгівлі, розпочалося вилучення і вивезення усіх товарів із державних і кооперативних крамниць, повністю припинена колгоспна торгівля, припинено всякого роду кредитування, розпочалася перевірка і очищення кооперативних і державних апаратів від усякого роду «чужих і ворожих» контрреволюційних елементів – організаторів зриву хлібозаготівлі. Усі ці Постанови скрупульозно виконувалися місцевими властями під суворим контролем енкаведистів.

І от застосування драконівських законів хлібозаготівлі лишило колгоспників хліба, а республіку можливості самостійно розподіляти валовий збір і це потягло за собою цілу низку негативних наслідків – дезорганізація виробництва, непосильні для селян хлібозаготівлі, надмірне вивезення хліба із сіл, небажання колгоспників працювати у громадському господарстві, а у відповідь на цей саботаж – конфіскація властями усіх продовольчих запасів зародило першопричину голодомору.

Голодне лихоліття, яке тривало з осені 1931р., свого найтрагічнішого апогею досягло весною 1933р.

Та голоду могло і не бути. Був 1932 рік. В Україні гарний врожай, був хліб, і було до хліба. Та був у Москві Сталін, творець усесвітніх легенд і зловорожих антинародних акцій. Були сталінські поплічники, ретельні виконавці його волі, реалізатори підступних задумів вождя. І все ж голоду могло не бути вже навіть тоді, коли добряче походила по селянських обійстях «червона мітла» і буксирні бригади досхочу відвели душу. Були милосердні душі за межами України, що простягли руку допомоги голодному селянству. Але Сталін та його опричники відхилили цей жест милосердя.

Виходячи з цього, вже з певністю можна судити, що голодомор, - то геноцид, спрямований своїм вістрям проти українського народу, як етносу.

Це свідчать очевидці, опитані в селах: Малашівка, де померло від голоду більше ста чоловік, Віршики – біля півтори сотні, Чорна – 38 чоловік, Северини – 70, Яреміні, Райки де вмирало десятки людей. Хутір ім. Шевченка заснований лише в 1927р., а на 1933р. тут залишилася одна сім'я Вальца Зотика. У селі Мартинівка померло 360 душ.

Житель цього села Власик Іван Мартинович розповідає, що сам голодний і опухлий їздив по селу і збирав по хатах, дворах і на дорогах трупи померлих та звозив на цвинтар і сам скидав по кільканадцять чоловік у неглибоку яму. Якось побачив одного чоловіка, що ледве дихав, та й каже:

-«іди чоловіче сам на цвинтар, та там і помирай, бо я вже в не змозі всіх позбирати».

У с. Свинна, нині Веснянка, вимерло майже все село. Там загинуло 800 чоловік. Люди із Веснянки йшли 10 км до с. Самчики в пошуках їжі. Знайшовши молосків у р. Случ або зловивши рибу, їли все, та тут же на місці помирали.

В селах, що розташовані понад р. Случ, було відносно легше. Люди спасалися тим, що вилловлювали в річці рибу, молюсків. Хліба не було, бо комісії залізними прутами «проштрикали усі двори й усі закутки – як розповідає Васирина Миколайчик із с. Малашівка. У с. Самчики померло 80 чоловік, хоч тут існував радгосп і робітники мали продовольчі картки, по котрих отримували пайок. Але більшість населення голодувала, бо й заможніші селяни були розкуркулені.

Поряд з розкуркуленням почали поширюватись репресії.

Говорять очевидці: у сім'ї Гарбарця Григорія Степановича с. Самчики – за невиконання хлібоздачі і відмову вступити в колгосп активісти розламали хату, дві клуні, а сім'ю вигнали на вулицю. А з того матеріалу біля залізниці побудували літній табір для худоби. Жителька із Старої Синяви розповідала: « Живеться мені тепер невесело, тому що я небагато продподатку заплатила, бо більше була не в змозі, то в мене конфіскували майно, забрали останнього єдиного коня і єдину корову продали за пів ціни».

У Самчиках голодували усі жителі села, навіть ті, хто працював і заробляв мізерні гроші, не в змозі були прохарчуватися. Пухли усі, опухлі ходили на роботу, ледве волочили ноги. Так помер Кирилюк Тодір, працюючі на колгоспному полі, а дома, не дочекавшись чоловіка, померла його дружина Кирилюк Дарка. Про це розповіла їхня дочка Катерина. Пухли і вмирили від голоду і старі і молоді. Так помер малим хлопчиком Наскалов Іванко. Далі розповідають:

Прокопчук Віра – « Моя сестра, Вовколуп Параска мала доньку – дворічну Марійку. Спочатку поховала доньку, а потім померла і сама. Пішла до криниці по воду, та там і знепритомніла, не могла встати, бо не вистачило сил. Побачила її Лікера Трохимчик та й принесла чашку молока. Та не змогла пити із чашки, випила лише одну ложку – тут і померла.

У самої Лікери Трохимчик померли від голоду брат Шаховал Степан Семенович і бабуня Шаховал Тивронія Остапівна, вона ще згадує, що одного зимового дня в селі одночасно ховали 28 чоловік Самчиківських і пришлих з Свинної.

Добич Параска згадує, що добрі люди взяли її до роботи на свиноферму. Там, згідно раціону привозили свиням молоко і дерть, то вона старалась крадькома випити трохи молока, а із дерті, потайки робила кульки і носила додому. Дома варила юшку із тієї дерті і годувала опухлу матір. Так вижили. А в родині померли – рідна тітка і її сини Федір та Григорій.

У Панчук Євдокії вижили лише тому, що тримали заховану у коморі корову. Її ховали і від агентів і від решти людей, бо якби хтось побачив – донесли б начальству.

А от сім'я Кравчиків вимерла, бо не змогла сама себе прогодувати, настільки всі були опухші і кволі. Одного дня поховали матір Кравчук Юганку, котру знайшли в житі на полі через декілька днів і двох синів – Олександра і Володимира.

Нас калова Христя згадує, що в неї було мале дитя в колисці, котре кричало день і ніч. Хробаки завелися під тим дитям, але хвалити Бога і спасибі людям – виходили. Дитя вижило, бо годували липовою корою, бруньками, листям, половою, влітку - лободою, рибою, молпосками, жабами, горобцями, власне, хто, що мав.

Люди помирали дома, на полях, на дорогах, помирали в тюрмах, засуджені за те, що не хотіли вступити в колгоспи, чи звинувачені за фальшивими документами – Левицький Дмитро Семенович. Помирали, ідучи з тюрми додому – Левку Роман Миронович в 1933р. Навіть, працюючи засідателем суду в Любарі, помер від голоду Одарич Пилип Варфоломійович.

Люди помирали і поодинокі і цілими сім'ями. Так вмерла сім'я Ковбасюків Андрій, Григорій, Марія, Степанида, Антоніна, Наталія, Кирило.

Під репресії попадали не тільки рядові селяни, а й керівники.

Читаємо Постанову ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі в Старокостянтинівському районі (6 січня 1932р)

1. За незадовільне керівництво хлібозаготівлями, недостатню мобілізацію мас і недостатній натиск на куркуля, бюро Старокостянтинівського РПК оголосити догану
2. За опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за надсилку сільрадам розпоряджень про встановлення твердих завдань куркульським господарствам на основі відсоткового вилучення з валового збору, що призвело до залишення у куркулів значних запасів хліба, за неорганізацію належного натиску на куркуля лінією райвиконкому – голові райвиконкому т. Сарані оголосити догану та зняти з роботи.
3. За опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за відміну розпорядження про опечатання жорен, за потурання потайному перемолу – голові районної КК т. Вальцеріку оголосити догану та зняти з роботи.

Під цю статтю попав і житель села Самчики Гришук Юхим Григорович, котрий по вказівці зав. млином Шевчука таємно перемолов (він був мірошником) декілька пудів зерна. Тут «налетіла» комісія і вину склали на Гришука Юхима, бо зав. млином шевчук не хотів сісти в тюрму (малі діти і сам комуніст). Суд присудив Гришуку шість місяців примусової праці без виїзду із округу. Потім його підвели під розкуркулення і загнали під Медвежу гору на Північ. В 1936р. від нього був лист, де писав, що службу вже відбув, але додому не приїду, - буду рити траншею, та знайте сам на себе. Таких людей як я, не відпускають.

І дійсно, Гришук Юхим не вернувся додому і про нього більше не було чути.

4. Бувшому уповноваженому ЦК т. Довгому за невжиття заходів по організації хлібозаготівель, за те, що не реагував на опортуністичні дії райвиконкому, не забезпечив боротьби з потайним перемолом оголосити сувору догану з попередженням.

Затвердити на члена колегії Наркомгоспу т. Носалевського.

Таких випадків було десятки, сотні; люди гинули від голоду, репресій.

Сонце сходило над вихололими за довгу зиму полями, сідало за обрій кольору крові й не впізнавало землю..

Чорне вороння зграями ширяло над селами, заціпченими в такому смертному сні.

Танули на виднокраях України важкі сніги весни 1933р., являючи світові трупний сморід. Чи була то весна, чи прилітали до знайомих людських осель довірливі лелеки? Чи співали травневими ночами у вербах над річками та у вишневих садах солов'ї?

Ніхто того не пам'ятає сьогодні, пам'ятають інше, коли батько кладе на тачку своїх померлих дітей – двоє синів і дочку, та везе на цвинтар. Там розгортає лопатою неглибоку яму, розкриває рядно, де похована дружина і кладе туди трьох дітей їхньої померлої матері.

Світ мав би розколотися надвоє, сонце мало б перестати світити, земля перевернутися – від того, що це було на землі.

Але світ не розколовся, сонце сходить, земля обертається, як їй належить. І ми ходимо по цій землі зі своїми тривогами й надіями, ми єдині спадкоємці всього, що було.

То ж пам'янімо хоч сьогодні з непростим спізненням у кілька довгих десятиліть тих великомучеників нашої трудної історії десяти мільйонів українських селян, жертв небаченого в історії людської цивілізації голодомору.

Пам'янімо і знайдімо в собі силу й відвагу пройти за ними. Не їм це потрібно, а нам. Все, що вони могли сказати світові, вони сказали.

Тепер наша черга.

В 1983 році в світі широко відзначали печальні роковини та без нас з'явилися нові дослідження, відбулися наукові конференції. Наші офіційні ідеологи зреагували традиційно: голод не в «нас», голод в «них». Цей контрпропагандистський виверт був останнім – доба перебудови й гласності зняла табу.

«Біла пляма нашої» історії проступила кольором крові.

Перебравши через людські страждання етап форсованої колективізації (з колективного господарства легше викачати хліб) Сталін підвів український народ до страшної Голгофи. Ні, то не були «перегини», збуджені «революційним нетерпінням».

Уздовж кордонів України. Де вмирали цілі села, де живі не встигали ховати мертвих, де в голодному божевіллі люди доходили до повного отупіння, були виставлені цільні збройні заслони.

На шістнадцятому році жовтневого перевороту при владі, яка сміла називати себе народною, на родючій землі, без війни чи стихійного лиха, помирали люди – хлібороби. І прах десяти мільйонів померлих стукає в наші серця. Їх ніхто не судив – отже ніхто не реабілітує.

Ніхто, крім нас з вами, їхніх співвітчизників, нащадків і вічних боржників. Потрібна не символічна, а справжня, гласна, прилюдна, поіменна реабілітація мільйонів українських селян, замучених голодом і репресованих сталінською деспотією. Ми повинні назвати їх імена – на сторінках газет і журналів, на музейних стендах, у пам'ятних книгах, на кам'яних надмогильних стелах.

Низький уклін тим, хто сьогодні двір за двором обходить рідне село, щоб увічнити імена земляків – жертв голодомору, де гинули не тільки селяни, а й працювита, самостійні хазяї, яким пришивали «куркульський саботаж».

Відходили у небуття сільські майстри й винахідники, яких ніколи не бракувало в Україні, і серед них було чимало обдарованих природою людей. Лягли в сиру землю непокірні козацькі нащадки, які не могли змиритися зі свавіллям тої влади. Вмирала сільська інтелігенція, носій культури і національної ідеї.

Так, надто багато позаду могил, надто великі втрати. І тільки правда здатна зняти наслідки шоку, заподіяного епопеєю насильницької колективізації й голоду, розкріпачити волю людей. Тільки виливши в рядки текстів минулі страждання, викричавши давній біль на очах, крок за кроком пройшовши заново хресну путь своєї далекої долі. Віднайде себе наш народ гідний прекрасної долі.

Молодший науковий працівник відділу ХОКМ
«музей-садиба Самчики» Г.Ф.Раковський

2007 р.

Голодомор 1932-1933 років у селі Стецьки Старокостянтинівського району

Голодомор 1932-1933 років на Старокостянтинівщині – важка трагічна сторінка української історії, яка вимагає поглибленого наукового вивчення не лише для показу реальної картини подій минулого, а й для застереження, повторення помилок у майбутньому.

Тему голодомору ми вивчало давно. Але особливо пожвавили нашу роботу напередодні відзначення 75-річчя Голодомору.

Ще більше нас, краєзнавців, зацікавила ця тема, коли нам в руки потрапила книга Петра Кардана «Злочин», видана українською діаспорою у Мельбурні (Австралія). Там досліджено питання голодомору багатьох сіл з різних областей України. Але з нашої Хмельниччини згадується лише коротка інформація з Красилівського району. І ми подумали, що у нас такої інформації є достатньо, щоб розповісти про голод у наших селах. Тим більше, що поруч з нами живуть старенькі бабусі та дідусі, які пережили це лихо. Дізнатися з підручників, газет – це одна справа, а от як було боляче дивитись на обличчя цих стареньких, які до дрібниць пам'ятають голодні роки.

Бондар Петро Ничипорович, 1920 р. н., с. Кучівка з болем у серці згадує ті часи:

Змалечку зазнав великого горя: у 1926 році померла від тифу наша мама. Батько одружився вдруге, то стало трішки ліпше жити, але прийшов незваний голод. Сім'я наша збільшилася, а їсти не було що. Пам'ятаю, що у ті тяжкі роки поле засівати допомагали військові, але урожай забирали активісти. Забирали усе під мітлу: і хліб, і зерно, і крупу, сало. Били образи і горшки з печі. Дуже вже ми, малі, просили, щоб не забирали корову, яка була нашою рятувальницею. Правда, лишили до вечора, а вночі прийшли і забрали. Батька забрали на Соловки, а повернувся через півроку зовсім хворим. Розказував, що дуже знущались, били. Так під кінець 1932 року він помер. Дошок для труни не було, то зірвали зі стелі у коморі старенькі, трухляві і зробили якусь труну. Потім помер брат Василь, сестричка Маруся і наша друга мама Наталя. Їх уже ховали без трун. Нас усіх малих забрали у приют. До сих пір нас прозивають «патронацькі». Ми ледве перезимували. А брата Івана за колоски убили активісти. В нашій сім'ї померло з голоду 6 чоловік. Вижили лише ми з братом Андрієм і залишились круглими сиротами на білому світі.

Ярина Огородник, с. Стецьки, 1921 р. н.:

В голодний рік нас виселили з хати, бо у батька було трохи землі, то ми тоді звались куркулями. Поселились ми на краю села від Кучівки і викопали землянку, там і зимували. Дуже бідували. Навесні померла мати (перед смертю дуже їсти просила). Поки я добігла до криниці, бо батько пішов по воду, то мами не стало. Ховати не було в чому, то загорнули в рядно і так закопали. Весна 1933-го року нас з братом Василем і сестрою Оксаною не порадувала. Ми вже пухли з голоду. Батько послав мене і сестру Оксану у партинеський ліс по ягоди. Коли вертались додому, застав дощ нас, і Оксана знесилена впала на землю і вже почала заходити. Мабуть, сам Бог послав нам рятувальників (з Партинеськ йшли до дочки Галини Шевчук батьки) вони дотягли нас до села, нагріли і так відходили. Ми часто з сестрою згадуємо цей випадок та плачемо. Потім нас забрали в приют (він був там, де старі ясла-майстерня зараз). А пізніше ми «відвоювали» хату, то стало трохи краще жити. Вже пішли в колгосп самі заробляти.

У нашій сільській раді – 5 сіл. І ми ходили хата в хату й збирали спогади свідків голодомору. І, навіть самі не думали, що такі старенькі люди, а пам'ятають дуже багато.

Бородій Гаврило Ульянович, 1909 р. н., с. Кучівка: «Бондаря Івана Ничипоровича знайшли мертвим у житі під Губчею. «Жито» - від слова «життя». Але він знайшов у житньому полі смерть. Помер між двома хлібами, як у приказці, коли старого хліба не стало, а нового ще не було. Він був інвалідом і не зміг втекти на милицях від сторожа. Той його побив так за колоски, що він там і помер». Ось так влада впроваджувала закон «про п'ять колосків».

Картину апокаліпсису подільського села «Тоді по селах йлось людське м'ясо...» показував у своїх творах наш земляк Юрій Клен.

І це дійсно підтвердила жителька с. Стецьки **Мальчук Фросина Трохимівна, 1921 р. н.**, яка розповіла, що в 1933 році на базарі зустріла свою знайому, яка пішла заміж далеченько, в інше село. Їй так захотілось провідати своїх батьків, що оце недавно пішки через поля пішла додому. Ось і село, вже хату видно... Але що це? Під'їхав вершник і благав повернути, бо звідти уже ніхто не повертається. В

селі залишилися лише смердючі трупи і гайвороння. А кілька цілих людей полювали на свіжу здобич, що забреде в село. І досі моторошно, як згадую

«трагічна доля сім'ї **Христюка Якіма**, - згадує односельчанка з с. Жабче (нашої сільської ради) Медведчук. – Щоб не потрапити під колеса сталінсько-беріївської машини, селянин голий і босий, лише з Біблією за пазухою, тікає на Кубань. Яким згодом забирає дітей. Старша донька Явдоха була заміжня і залишилася вдома у с. Жабче на свою біду і горе, бо дуже мучилася у 1932-1933р. Голод позбавив її розуму, загасив любов до власних дітей. Голодна, озвіріла жінка з'їла своїх двох хлопчиків. Сама ж доживала свій згорьований вік у притулку для старих».

Досліджуючи голодомор, ми спочатку відшукали 111 жертв голодомору по селах нашої сільської ради. А коли працювали з архівними документами в загсі міста Старокостянтинів та в музеї, то виявилось, що жертв значно більше.

Це 214 померлих! А втрати по Україні 7-11 мільйонів. На Поділлі близько мільйона осіб. Старокостянтинівці пам'ятають про ці жертви і схилиють голови перед пам'ятником померлим від голодомору, що усамітнівся по вулиці Івана Франка. Є пам'ятний хрест і в нашому селі Стецьки і по селах району.

Цікаво було працювати з документами.

Коли торкнулися причин голодомору, то з'ясували те, що вчили на уроках історії і навіть глибше: суцільна колективізація – один з факторів голоду в краї; розкуркулення – це справжня анти селянська війна на Старокостянтинівщині, яка стала однією з самих жорстоких акцій в період колективізації; хлібозаготівля – це кампанія в краї, що проявилася у грабежі селян Подільського регіону. Але найбільше вразило нас те, що у нас в селі також відбувалось розкуркулення та репресії і про це нам вдалось відшукати документи.

Мої сусіди Мельники із Стецьок теж вважались куркулями, і за що? А за те, що в них у сім'ї було 8 чоловік, які мали стару хату, підперту чотирма дубовими стовпами і невеличке підсобне господарство: хата, клуня, 2 коней, лошиця, 2 корови, 2 свиней, віз, сани, рало, 4 борони і 10 десятин землі. Сьогодні в селі у кожного господаря це є і навіть більше.

За нашими дослідженнями в селах Стецьківської сільської ради було розкуркулено та репресовано 6 сімей, з них пізніше три реабілітовано. Рятуючись від голоду, виїхало з сіл в Крим, Краснодар дванадцять осіб.

Пошук тривав і в школу приходили самі очевидці з новими спогадами.

Жителька с. Стецьки **Щерб'юк Марія Володимирівна, 1923 р. н.** згадує:

- Важки були часи. Як зараз бачу: нас четверо малих дітей, бо двоє були старші, сиділи з матір'ю на печі, і так, заглядаючи їй в очі, просили що-небудь поїсти. А в хаті не було ні крихти. У матері текли сльози з очей, а сама каже, що хоче з нами грати в карти. Ми дуже зраділи, бо мати ніколи не грала в карти. Лише тепер розумію її відчай. Вона хотіла нас чимось зайняти, щоб не думати про їжу. Лише тепер розумію крик її душі: «Господи!Якось у людей помирають діти з голоду, а тут хоч би одне вмерло». Так могла сказати мати, загнана у безвихідь. Батько поніс у Велику Шкарівку останнього новісінького кожуха і обміняв на відро картоплі, буханець хлібу та кілька яєць. З дому повиносили все, що могли: тернові хустки, крам, який був, скатерки та рядна домоткані, а голод ще довго стукав у двері, аж поки нас люди не порозбирали служити. Так усі шестеро ми й вижили...

Її сестра **Бородій Ганна, 1921 р. н.** це й досі пам'ятає:

- Ми їли млинці з гречаної полови. Лободи, молодого листя, копали під Губчею рогозу широколисту (солодкі корінці). Збирали на полях гнилу картоплю, буряки і варили юшку. Часто нас, малих дітей, посилали до заможних хазяїв просити, але не завжди приносили щось поїсти. Нас врятувала спочатку корова, бо по склянці молока хватало хоч нам, дітям, (їх було шестеро). В 1933 році нас трьох, старших, віддали служити до хазяїв, щоб заробляти на прожиття.

В День Жалоби кожного року ми ходимо до церкви й замовляємо панахиду за померлими під час голодомору. І яке було здивування було у присутніх, коли читали список померлих. Люди впізнавали імена померлих родичів, знайомих, сусідів. Усі плакали, підходили уточнити, чи не забули вписати рідних. Це нас найбільше вразило, бо приходили не лише в школу, але звертались прямо до нас, пошуковців.

Ми думали, що це тільки для дослідження, для історії. А виявилось, що ми зробили дуже корисну справу – воскресили пам'ять про померлих з голоду. Список померлих з голоду попросили залишити в церкві. І вже кожного року відправляють панахиду за померлими.

Досліджуючи проблеми голодомору 1932-1933 років, ми вжахнулись цифрам: в Україні від голоду помирало **17 людей щохвилини, 1000 –щогодини, майже 25 тисяч щодня**. Що п'ятирічка 1928/29 – 1932/33 років в основній хліборобській смузі закінчилась голодом, який набув жахливих розмірів у сільських районах України і Поділля та Старокостянтинівщини зокрема.

Головними причинами голоду як на Поділлі, так і на Старокостянтинівщині були: колективізація, яка позбавила селян не тільки землі, самостійного господарювання, а й засобів життя, зробила їх цілком залежними від держави; розкуркулення, яке вилілось у справжню анти селянську війну; хлібозаготівлі, які фактично залишали селян без продуктів харчування. Уряд вимагав від хліборобів зерна більше, ніж вони його мали. А спрямування чи не всієї продукції громадського господарства в державний фонд за символічними цінами було найголовнішою причиною глибокої економічної кризи, яка охопила колгоспний лад у момент його зародження.

Це основні причини голоду. Були ще й додаткові; заборона на видучу селянам наявних зернових запасів на складах і у районах голоду; видача хлібних пайків жителям міст, але нічого подібного для мешканців сіл; катастрофічне винищення та загибель худоби на Поділлі; заборона на вільне пересування для сільського населення; відхилення московським урядом допомоги із Західної України.

Іншим, що могло штовхнути комуністичну партію на злочин голодомору, були міжнародні зобов'язання .

Не менш важливою причиною голоду був постійний страх перед відродженням української нації, яка виявила героїзм та своє національне обличчя в роки визвольних змагань. 1930 рік став вершиною повстанських виступів селян Поділля і Старокостянтинівщини, як висували не тільки економічні, але й політичні вимоги.

Слід сказати і про наслідки голодомору як для подолян, так і для нас, старокостянтинівців. При дослідженні ми помітили таку закономірність, яка стосується всіх досліджуваних територій. Це: а) занепад сільськогосподарського виробництва, знищення великої кількості міцних селянських господарств; б);пограбування старокостянтинівських хліборобів у ході хлібозаготівель; в) великі людські втрати (жертвами голоду стали понад **800 тисяч подолян, в тому числі більше 2,5 тисяч старокостянтинівців та 214 наших односельчан з них в с. Стецьки - 43, с. Прохорівка – 49, с. Кучівка – 53, с. Костяниць – 69 осіб**).

22 місяці голоду – штучного, рукотворного стали глобальною катастрофою ХХ століття.

У 2007 році на державному рівні визнано, що «Голодомор 1932-1933 років в Україні» є **актом геноциду**. І на сьогодні це визнання підтвердили 12 держав світу. І віримо, що у 75-у річницю трагедії це одностайно здійснить ООН.

Сьогоднішній підсумок дослідницької роботи не лише нагадує нам про страшне лихо голодомору, не лише застерігає, щоб не повторилось це лихо знову, а й є нашою з вами молитвою за прощення нашим сучасними поколінням українців за наше безпам'ятство. Ми нагадуємо усім, хто ще живий з очевидців голодомору, аби вони розповідали, писали, переказували молодим про нелегку долю свою і свого народу.

Дослідження наші використовують вчителі на уроках історії та літератури. Також ми розширили сторінку літопису с. Стецьки, яку пишемо давно. Збагатили інформацією шкільний музей та музей м. Старокостянтинова. Окремі свої дослідження друкували в районній газеті «Життя Старокостянтинівщини». Виступали з дослідженнями у школі, в будинку культури.

Ми думаємо, що наша робота не пройшла безслідно й стане частинкою історії Старокостянтинівщини. Назавжди залишаться спогади односельчан – свідків голодомору. Дасть можливість глибше вивчити питання, пов'язані з історичними процесами кінця 20-х початку 30-х років ХХ століття.

А з часу визнання в цьому році голодомору як геноциду нашою державою, в Києві створюється Музей Народної Скорботи, в якому мають бути зібрані всі матеріали й свідчення про велику трагедію, як нагадування та пересторога нащадкам. Можливо й наші дослідження стануть частинкою його надбання, тим калиновим кущем, що зростає у київському парку до Дня Пам'яті жертв голодомору. Він буде вічним оберегом, пам'яттю жертвам геноциду кожного українського села і такого маленького , як наші Стецьки. Тож не забуваймо, що

Горе було в нас – безмежне.

Втрати стали –безповоротні...

А пам'ять - хай буде вічна!

Керівник: Шевчук Людмила Олександрівна, вчитель історії.

2007 р.

2

Розуміти, що справедливе, відчувати, що прекрасне,
що добре, - ось мета розумного життя. (Платон)

**75-ті роковини
голодомору
в Україні**

ЗАБУТТЯ НЕ БУДЕ!

Говорять, що війни не закінчуються доти, доки не буде захоронено останнього солдата. А що ж вже казати про невнюно-убивних страшною голодною смертю мільйонів наших співвітчизників, які 75 років потому залишаються розкиданими по полях, лісах, урвищах, без належного захоронення, поминання, начебто це були не люди.

Диявольська, червона епоха відійшла в небуття, від згадки про яку холоде в жилах кров. Що могла вбудувати тоталітарна система на кістках, крові, страху мільйонів і хіба буває цьому забуття?

Подійно страшно і боляче від того, що досі по кістках як невнюно замордованих, так і померлих топчуться люди. На жаль, подібне місце є і в Старокостянтиніві, у центрі, де сьогодні знаходиться будинок райдержадміністрації та ще стоїть пам'ятник пролетарському вождю.

Уся ця велика площа, включаючи і парк відпочинку, на кістках людей. Ще живі очевидці, які пам'ятають церкву, православні, польські, єврейські захоронення. Та антихристи зруйнували храм і возвели райком, встановили свого ідола на місці Божої Матері, людські кістки закатали асфальтом і нічого кращого не

придумали, як створити парк культури та відпочинку. А у рів, що знаходився між колишньою церквою (нині - будинком райдержадміністрації та мурманським будинком) приблизно на місці липової алеї викидали померлих у 1932-1933 роках. Хризанфу Вікентійовичу Драпінському, шанованій людині, відомому травознаю-цілителю у 1933 році вивозилося іг'ять років, але про страшну спену, коли померлу з голоду матір Ольгу Вікентівну Драпінську у 33-му завернули в рідню, винесли на віз, завезли до згаданого вище рову і викопали, забути не може. Наступного дня тітка завела його до цього моторошного місця і він побачив штабелі мертвих людей, які згодом загорнули землею. У 1929 репресували батька, Вікентія Августовича, і таким чином він залишився сиротою. Чому? Адже батьки не були якимись злочинцями, ледарями. Це запитання зі слізьми на очах, нічною тутою та жалобою він ставить упродовж життя. Своїми спогадами про роки голодомору, пелеску сирітську долю Хризанф Вікентійович поділявся з міським головою М.Мельничуком. До речі, це не перший свідок, який розповідає про трагічні сторінки нашої історії і вказує на місце, де покійться прах померлих у 33 році старокостянтинівців. Тому-то після деяких уточнюючих фактів, можливо і розкопок, - сказав М.С.Мельничук, це місце буде упорядковано, встановлено хрест та пам'ятник жертвам голодомору.

Дочка Хризанфа Вікентійовича Людмила пригадує, як навчавшись ще в школі, їх заставляли голіруч збирати кістки покійних, волосся на згаданій площі. Вони були на поверхні. Жакіття, одне слово.

Таким чином хоч до деякої міри буде спокутано страшний гріх, відданю християнські відправлення, повернуто пам'яті. Уже до могли прийти діти і внуки, аби покласти квіти, зронити сльозу. І якщо сьогодні дехто не хоче, щоб була повністю розкрита ця величезна трагедія нашого народу, той, мабуть, позбавлений совісті. Де ще у світі чинилися подібні злочини над власним народом? Час мовчанки пройшов, а наслідки голодомору ми відчуваємо ще й досі, - бо він замахнувся на майбутнє нації. Парадокс, але на 18 році Незалежності злочинці проти людства і людяності як невнюні стоять на постаментях у вигляді пам'ятників, їхні криваві імена живуть у назвах вулиць. Прах семи чи десяти мільйонів стукає в наші серця. Їх вісто не судив, отже, ніхто і не реабілітує. Ніхто, крім нас з вами, їхніх співвітчизників, нащадків і довічних боржників. Суд совісті трінає.

Василь Дацик

46 (199) 15 листопада 2007
літинський) **Наше МІСТО**
до 75-річчя голодомору в Україні

ВЕЛИКИЙ ГОЛОД – ВІЧНИЙ ГРІХ

Цьогоріч Україна з болем та жалобою відзначає 75-і роковини страшного, наймасовішого за кількістю невинних жертв голодомору 1932-1933 років. Згідно указів Президента України В.А. Ющенка, у країні проходить конференція, мітинги-реквієми, зустрічі з очевидцями тих страшних років й подій, виходять книги, статті, звучать теле-радіопередачі тощо. Це не випадковість, адже давно змишувалій комуністичною ідеологією голодомор став одним з найжорстокіших злочинів в історії людства, справжньою війною проти нації. Сьогодні він визнаний міжнародною спільнотою як акт геноциду, а один із указів В.А. Ющенка передбачає кримінальну відповідальність за заперечення страшного жаху в нашій історії.

Соромно й болісно стає від того, що окремі співвітчизники стверджують, що голоду масового не було, що був недорід, що помирилися, які не хотіли працювати й пастуць іншу подібуку ідеї.

Це ж треба так бути одержимим комуністичною пропагандою, аби заперечувати ігнорувати організований голодомор й знищення мільйонів українських селян після розсекречення багатьох матеріалів, після свідчень ще живих свідків. Хай буде це на їхній совісті, якщо вони у них є стосовно до збереженої пам'яті мільйонів знищених українців. Україна не може робити поступу вперед, не здійснюючи каяття, очищення, поминання невинно убитих в загальнонаціональному масштабі.

Ми уже повідомляли про міську шкільну конференцію «Життя скорботи» проурочну 75-річчю голодомору 1932-1933 років, яка відбулась у ЗОШ №8. В зв'язку із цією скорботною датою друкуватиметься шкільний матеріал про ті трагічні роки, причому на свідчення очевидців, які проживають у місті та районі. Й сьогодні до вашої уваги пропонуємо дослідження учасниці 11 класу ЗОШ І-ІІІ ступенів №3 Олени Король «Свідчення очевидців голодомору», презентований під час роботи конференції.

Василь Дашук

Розповідає жовтєв'я с. Багаші Старокостянтинівського району Ганна Каленківна ВАСИЛЬЄВА, 1918 року народження:

– Мій батько Каленко Милентійович Сердуніч до 30-х років трохи розжився. Мав добрі коні, худобу, гарну садібу і не хотів йти в колгосп. Але зять Роман Співак, який працював на той час у канцелярії, все агітував: «Ідіть добровільно в колгосп, бо все заберуть, а вас вкеселить». Твердив це при кожній зустрічі. Тож батько незадолго до масової колективізації добровільно записався до колгоспу. Віддав коні, борони, драгак і багато чого іншого. Потім дуже жалкував зі свого вичинку. Але, коли почався голод, ми вижили.

Ті, хто добровільно вступив у колгосп, могли залишити у дворі своєму корівнику. От наша сім'я тримала корову. Мали трохи молока й ця корова нас порятувала. Правда, щоб прогодувати її, довелося розширяти хату, хліва. Як

активісти. Приходила вказівка на сільраду. Там збирали буксирну бригаду (так її люди називали). До неї входило 15-20 чоловік. І наказ згорти такий давали: «Збирати все! Аж до печеного». Тобто, навіть корожка не зоставити в печі. З нашої хати все винесли, хати розширяли. Клуни розбирали. Прибджали возами і робили все, що хотіли.

І ніхто цим варварам-христородавцям ХХ століття не міг поставити заслін.

Свідчення очевидців відтворюють жахливу картину голодної смерті людей. Смерті, якої могло б не бути, якби не забирали з хліва-комори все до зернини. З'їдали з горнища половину. Власне, й активісти тоді, мов сім'я, залежали від постанов ЦК ВКП(б), «ініціатива» Кагановича й йому подібних.

– Був у нас такий голова сільської Ради Іван Драган. Він власноручно розживав людей, знімав азуття, – згадує ветеран

трапи розвієнілось, на пасовище посилали.

Ще нас лиричав брат. Він служив у армії в Бєсарабії. Купив для мене сувій тканини, а також сукию гарну. Крім мене ще в хаті двоє дітей, їсти не було що, то взяла свій одяг, а також що нову сукию, матерію та пішла в сусіднє село. Там усе вимінала на гнилу картоплю. Принесла додому та печу її. Зайшов у хату Папко Співак і каже: «Не вийду з хати, поки не даси їсти». Я його вмовляю: «Дивися у хаті діти малі. Чим годувати їх? Мені ж кожна картоплина, як золото...» Він на своєму: «Не вийду і край». Мусила дати йому трішки побіти. Серце – не черевце, розумію, що таке голод, бо сама голодною ходжу.

А розкуркулення проводили, то все з осель викладли. Сусіда Миколу Співака виселали, то навіть вазони на дорогу викинули. Я йшла, не здогадалася, що діється. Бачу вазони гарні, підняла й додому принесла. Тато кажить: «То розкуркулюють Співака. Не бери чужих речей, будеш гріх мати». Відвела я ті вазони. Чую, голосить у хаті. Активісти безжесткують. Я тоді бігом додому.

Картоплю ми берегли і їли дуже рідко. Частіше ласки лиші перетарали і таке варили. Якесь балада виходила. Потайки мали жорна одні на кілька дворів. А то всі жорна активісти побили. Просто приходять у хату цілою бригадою. Все трошать, грабують. Хату розширяють. Чинить глум над людьми, над своїми односельчанами. Після таких безчестя і розпочався голод. Вмиряли десятками.

Бувало йду з буряком, димлось, безуважно на цвинтар кішка труїть. У діда Микола Кунцова вся сім'я вимерла. Цимбалишків обиди сім'ї. У Бондарів лише одна діва лишилася. Якби всіх по селі порухали, то більше сотні людей померло. А в Україні, здається, без діку народу прийшла сива земля.

На щастя, в нашій родині ніхто не помер з голоду. Пухли, не доїдали, сик так перебивались, але вижили. Це сталося диво. Тасих сімей у селі було однині. Коли розказую про ці страхіння своєму синові Колю, то він цікавиться: «Чому раніше, мамо, про це не розповідале?» Кажу: «Не могли без сліз і без жалю. І зараз це для мене важкі спогади».

Свідчить жовтєв'я с. Багаші Андрій Миколайович СЕРДУНІЧ, 1924 року народження:

– У нашій родині помер від голоду батько Микита Андрійович. Хоч і був малим, але жах той не можу забути. Страшно було дивитися на людей, які пообухали на обличчя. Тата служив. Помірали цілим сім'ям, як у Микити Лєсова, Захара Березка.

Цей весь голод організували

праці. Микола Гоміорович СЕМЕНЦІК... Як...

зайшов до нас у хату, все звелів забрати. У діда був кишений буряк на зиму до борщу, як прирлада. Так він воду дала, а буряк з дісно забрав. То жакити часік Данила і Петра Свирядюкіч, Пилипа Чорнобая, Марка Подухваліча і його сина – багатьох тоді поховали на сільському цвинтарі з вишого кутка шостої бригади. Поховали, бо люди померли з голоду...

Свідчить моя бабуся Добродієй Ніна Адольфівна 1930-го року народження:

Під час голодомору проживала у селі Малі Мацєвичі. Ця страшна біда не оминула і її також. Хоч тоді вона була малою дитиною, але добре запам'ятала ті страшні події. І досі, коли вона розповідає про це лихо, на її очах з'являються слози. Мені все це слухати дуже боліче, але, на жаль, – це дійсність та страшна правда, що відбувалась у той час. І нам необхідно знати її.

Бабуся говорила, що вона навіть не знає спосіб точної дати народження. Ї було четверо у сім'ї, і їм потрібно було якось вижити. Тому від вестачі харків'яни ходили взимку на поле і шукали під снігом хоч якусь картоплинку, яка майже завжди була гнилою. Під час цих пошуків їді, бабусі і її брати та сестри були змушені ходити босоніж по холодному, колочому снігові, хоч і були зовсім малі.

Мені дуже жаль свою бабуся. А як сумніше стає тоді, коли думаю, що такі дітяк було тисячі. І ніхто не міг ї допомогти...

Репресивні заходи, які повинні були забезпечити виконання непосильного плану хлібозаготівель, скеровувалися не тільки проти селян, але й проти керівних, адміністративних осіб. Так Постановою ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлю в Старокостянтинівському районі від 6 січня 1932 р було звільнено з роботи голову районної РК Вандєрвіка, голову райвиконкому Сарану. Мірошника самчиківського млина Грищука Юхимас засуджено вислати на північ, звідки він так і не повернувся. Тодішньому уповно-важеному ЦК Довгому оголошені догану з попередженнями.

Коли очевидці згадують події 1932 року, вони заступають себе: чи була тог року неса, чи прилітали до знайомих людських осель довірливі лелеки? Чи співали травневими почаму у вербах на річках та у вишневих садах солови? Ніхто того не пам'ятає, бо такі речі не сприймалися тоді людською свідомістю пригнобленою страшним тягарем голоду. На родючій землі, без війни стихійного лиха вмиряли хлібороби.

б, за допомогою якого людей нищили,
впливішим з досі відомих. (Ален Безансон)
гомою 1932-1933 років

47 (200) 22 листопада 2007

Наше МІСТО

НЕВИПЛАКАНІ СЛЬОЗИ УКРАЇНИ

20 грудня 2007 року у центральній районській бібліотеці відбулась теоретична конференція «Жертви твої, рідний краю», присвячена 75-роковинням голодомору в Україні.

Організатори заходу – виконавчий комітет Старокостянтинівської міської ради, міський відділ культури, Державний історико-культурний заповідник «Самчик», Центр громадян м. Старокостянтинів. Передувала роботі конференції літературна композиція за участю учнів ЗОШ І-ІІІ ст., №8. Учасники збирали, а це місцеві краєзнавці, вчителі історії міських шкіл, працівники бібліотек, відділів культури, журналісти місцевих засобів масової інформації, свідки голодоморів, хвилиною мовчання вшанували пам'ять безневинних жертв Голодомору в нашому краї та відома по Україні. 75 років тому внаслідок злочинної політики кремлівських керівників по нашій родючій українській землі шугав голод, чинились політичні репресії. Мільйони українських трударів-хліборобів вимірли голодною смертю, гинули в сталінських таборах та тюрмах, в тому числі і земляки нашого міста та району. Як не прикро визнавати, але про геноцид українського народу мовчали десятки років. Лише за роки незалежності України стало можливим оприлюднити злочин і заявити з повний голос про людські жертви, вшанувати пам'ять безневинно, убієнних. На

сьогодні є чимало відомостей із найрізноманітніших джерел, що створює сприятливі можливості дослідження правдивої історії цієї трагедії. Окрім цього, зібрано величезну кількість свідчень з перших вуст, - тих, хто вижив під час депортацій, репресій та голодоморів. А тому вони, як зазначає один із перших дослідників голодомору Роберт Конквест у книзі «Життя скорботи» є найціннішим матеріалом, - об'єктивним, ширим, неперекрашеним й одночасно виразом страшний людяноненавистий системі та її прислужникам. Вражає неймовірна кількість цих матеріалів найтрагічнішого періоду нашої історії, епохи лицемірства, підступності, брехні та облуди, сексотів та стукачів. Чи мала майбуття імперія, збудована на кістках мільйонів людей та ошкі?

Схвально, що до роботи конференції було видано книгу «Жертви твої, рідний краю» (відповідальний за випуск В.І. Муляр, упорядник О.В. Томчук), до якої увійшли і матеріали регіональної краєзнавчої конференції, присвяченої трагічним 1932-1933 рокам, бо голод охопив своїм чорним криком і Старокостянтинівщину.

Краєзнавці, ентузіасти та просто небайдужі до цієї теми люди спробували систематизувати інформацію про голодомор саме місцевого характеру та донести її до широкого загалу. У книзі зібрано

спогляди очевидців трагедії, складено частково список жертв голодомору на Старокостянтинівщині, інші матеріали й ця робота продовжується. Віднядено записи, що у місті в 1932-1933 роках померло від виснаження більше 800 громадян.

В роботі конференції взяв участь голова організаційного комітету, Старокостянтинівський міський голова М.С.Мельничук, який зокрема зазначає, що ми, на жаль, ще не усі і не в повній мірі до сьогодні усвідомили масштаби цієї страшної трагедії. Ми маємо чимало проблем, але політики не можуть змиритися й визначитись навколо пріоритетів розбудови України, підвищення життєвого рівня народу. Ще й досі ми сприймаємо брехню за правду. Надія має себе усвідомити, поважати, перейнятися тим, яку державу нам будувати. Прикро, що комуністи ще й досі не визнають цього страшного геноциду, репресій, нищення мільйонів українців, мови, культури, релігії, словом нації, бо, мабуть, мають причетність, бодай ідеологічну, до усіх цих звірств і безчынств.

До присутніх зі своїми виступами звернулися завідувач відділом внутрішньої політики РДА Володимир Антонович, директор районного краєзнавчого музею Микола Лісовий, вчитель гімназії Сергій Бондарчук, учитель історії Огівецької школи Людмила Шевчук, директор музею с. Красносілка Дмитро Наконечний,

завідувач відділом внутрішньої політики міської ради Юрій Мудрий, викладач ДХШ Віктор Кошуба та інші.

Усі виступаючі зазначали, що Україна повинна крок за кроком пройти важкі каяття й очищення. Лише подолавши хресну путь віднайде себе наш народ. Рівень цивілізованості суспільства визначається кількістю збережених життів й рівня життя, а варварського – кількістю страчених. Навіть ще довго відчуватиме наслідки страшної кривавих експериментів над собою особливо, у першій половині І сторіччя, бо забути ці жахіття – це великий гріх, і не привиди Божі повторення чогось подібного майбутньому. Конференція прийняла відповідну резолюцію. У ці дні шановні земляки, пом'янімо усі невинно убієнних співвітчизників хоча б із 75-ти річчям записання Прости Боже, усіх нас, грішних найперше за те, що мовчали, як ні раби, прости за страх. Прости роде на замордований. Не даймо себе опукати сьогоднішнім провідявцям, які по виглядом словообудливих обіжєнс крашого життя жиріють й в наситяться мільярдами. Коли ж застане одним для всіх?

Пам'ятаймо, робім висновки продовжуймо життя гідних безжале прекрасної, співучої, роботаєш шедрої, мудрої нації – українців. Бо на світі совість, і правда є, а Україншої – нема. Хай же нас завжди згуртуєднина Віра, Надія, Любов. Хі завжди колоситься золота нива, людей об'єднує святий хліб.

Підготував Василь Даник

наша історія

ДВІ ПРАВДИ

Один із засновників Асоціації дослідників голодоморів, український письменник Володимир Малик писав: «Світ знає Нюрнберг, де сидін на лаві підсудних гітлерівські злочинці проти людства й людяності. Підсудні чинили злочини проти чужих народів. Але світ не знає процесу над злочинцями, які чинили катівську наругу, куди більшого масштабу над своїм народом...»

За 73 роки радянська влада фізично знищила близько 100 млн. своїх громадян, з них 20 млн. українців.

Ця влада діяла в дусі настанови творця радянської держави В. Леніна, який учив: «Будьте приємно беспощадними... расстреливать..., никого не спрашивая и не допуская идиотской волокиты.» (В.И. Ленин, ПСС, Москва, Политгиздат, 1981 г., т.50, ст.165). І відповідно до настанови «любимца партії й народу» Кірова, який учив «Карать по-настоящему, чтобы на том свете был заметен прирост населения, благодаря деятельности нашего ГПУ» (Промова з нагоди 15-річчя ГПУ, шт. За кН.: Сергій Шевченко. Архівелог особливого призначення. – К.: Фенікс, 2006. – с.21).

Проте розстріляти таку величезну масу людей, яку планували більшовики було не так просто. Навіть «знаменитому» капітану Миколі Матвееву потрібно було 4 дні, щоб з револьвера в потяглицю розстріляти

1111 в'язнів «Союветського етапу» в урочищі Сандормох. Це трапилось 1, 2, 3, і 4

листопада 1937 року. І розстріл здійснювали на честь 20-річчя «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Серед цих розстріляних пост-неокласик Микола Зеров, творець театру. «Березиль» Лесь Курбас, драматург Микола Куліш, колишній міністр освіти УНР Антон Крушельницький та його сини Остап і Богдан, письменники Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Єпик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекс Слісаренко, Михайло Ялович; історик-академік Матвій Яворський, професор Володимир Чехівський, професор Сергій Грушевський, лауреат Степан Рудницький, Микола Павлушков та інші. Серед 1111 розстріляних Матвеевим був і отець Петер Вейгель – посланий Ватиканом для перевірки даних про переслідування віруючих в СРСР... Закоцюблий від холоду, в одній біязні, ступаючи останні кроки, заперхлим мозком згадуючи слова молитви, він на власному прикладі переконався, що потрапив у царство Сатани, в Імперію Зла...

Смертника ставили на коліна і капітан Матвеев стріляв з револьвера в потяглицю. Декого добивав якоюсь залізною колотушкою.

Це тільки один епізод терору, який чинили проти власного народу червоні комунофашисти. І тільки тепер поступово ми дізнаємося про все нові і нові злочини цієї банди інтеркомінтернівців «основним аргументом» яких був револьвер в руках Матвеевих і кулемети проти повсталих, доведених до відчаю селян, матросів, робітників. Хто сьогодні про це знає? Майже ніхто! А треба було б знати. Тоді можливо ми б сьогодні не мали «хохлацької» України, де антиукраїнські сили все ще панують над простим українським народом, знищуючи його мову і культуру. І не оберегали б можновладці монументи найбільшому більшовицькому злочинцю Ульянову-Леніну, а прибрали б їх по всій Україні з центральних площ та вулиць. І не носали б наші вулиці імена катів та злочинців, які творили геноцид проти власного народу.

Навіть Гітлер у своїй «Майн камф» відмічав, що і концтабори, і газові камери, і масові вбивства людей він запозичив у Леніна. З тією лише різницею, що Ленін нищив людей за класовими ознаками, а Гітлер за національними.

Ленін, Сталін та їх оточення з точки зору кримінального кодексу усіх країн, де є верховенство права, були кримінальними злочинцями. Бо ж робили все для поразки своєї країни у війні, потім на гроші генштабу противника вчинили державний переворот, а далі без суду та слідства розстрілювали мільйони своїх

співвітчизників. Таке чинили тільки кримінальні злочинці.

Організувавши три голодомори в Україні, в яких голодною смертю загинули мільйони людей і не отримавши жоднайменшого осуду, сучасні продовжувачі справи Леніна Сталіна засідають в українському парламенті і продовжують свою чергу справу.

У 2006 році вийшла брошура доктори філософських наук, професора Г.С. Ткаченко: «Миф о голодоморе - изобретение манипуляторов сознания».

Прочитавши цей «шедевр» вмістозливого мистецтва мимовільно поринаєш в ту часявку сталінську спок, коли все в державі було добре, коли народ благоденствував і ніякого голодоморів не було, а більшовицька партія тільки їй робила, що дбала про народ. Виходить не було заградзагонів, не було замесення сіл на чорну дошку, запроваджене Лазарем Кагановичем, не було вилучення зерна, городяни та інше істинних припасів у селян. Виходить нічого цього не було, не було людодства?

А може всетаки було. Бо є ще живі свідки тих подій, є письмові свідчення людей, яких уже немає серед нас, але які пережили голодомор 1932-1933 років. І можливо читата, яку обрав Ткаченко, як епіграф до свого твору, стосується саме його. «Лживих істориків следовало бы казнить, как фальшивомонетчиков». Сергійтос

Сергій Бондарчук, голова Старокостянтинівської міської організації КУВ

Україна і досі змиває кров невинних жертв

Дзвони
нам'яні

Найбільших втрат зазнала Україна саме у XX столітті. Кривавим і тернистим видався її шлях до незалежності. Жаклигим злочинем проти власного народу став штучний голод 1932-1933 років. За механізмом творення і страхітливими наслідками його слід занести до книг трагічних дат в історії людства.

У безмежній скорботі шановному світу пам'ять жертв Голодомору 1932-1933 р.р. і сталінських репресій, мучеників і страдників загинувших без кулі і вибухів, без тотальних катастроф. Про ці страшні події згадують наші земляки-очевидці.

Марина Павлушко (1919 р. н.) с.Сахнівець: "Голод впамятку. Таке не забувається довіку. Ходила бригада і "червоною міткою" вимітала чисто все з хати. Забирала весь хліб, м'ясо, птицю, городину, зерно.

Сяк-так дочекалися весни. Нарву листя з липи, лободи, натру в макітрі й з того печу млинці. От вже й почав дозрівати урожай. Мама посилають нарвати колосків, і то так, щоб ніхто не бачив.

Пішла мама в Старокостянтинів, купила меду, додали його в цей зелений хліб. Як найлась його, то мало зі світу не пішла. Три дні качалась по долівці, так болів шлунок. Думала тоді, що ніколи в житті я не наймю хліба".

А ось страшні спогади уродженця с.Красносілки Романа Гурша (1925 р.н.): "Хочу повідомити дійсний факт, якому не кожен вірить. Мені у 1933-му виповнилося 8 років. Достоєнно не все добре пригадую, та все ж таки скажу, що в нашому селі був випадок людодійства. Тоді жила одна жінка. Звали її Мотря. Мала дві дочки і сина. Стар-

ша дочка-Надія досі 1918 року народження, а менша Ольга – з 1926 року. То в голодоморі сестра Мотря разом з Надією з'їли Ольгу, а також мого товариша-однокурсника Гришу Бойчука. Закликали його в льох і там вбили. М'ясо варили в банях. Людожерів все ж таки спіймали. На жаль, подробиць не пригадую".

Важко навіть через 78 років ступати гіркими стежками трагедії цілого народу. А треба йти, щоб знати і пам'ятати, щоб бути людьми, а не рабами, щоб подібне ніколи не повторилося. Без історичної пам'яті народ перестає бути народом.

Спогади. Страшні ці спогади.

"...Я пам'ятаю голодомор дуже добре, таке не забувається. Восени 1932 року, якось надвечір прийшла бригада комсомольців і сказали, щоб ми забиралися з хати, бо ми не вступили до колгоспу, а значить – куркулі. У нас була пара коней, романент, кілька десятин землі. На той час в мене була маленька дитина, син Василь, з 1931 року народження. Почали забирати все зерно, картоплю, корову, коней. Під дитиною в колісці було трошки квасолі і круп, і там попоралися усе забрали. Я з мамою почала просити, щоб нам дали хоч переночувати в хаті, куди ж ми підемо вночі. Змилювалися над нами, залишили в хаті до ранку. Раненько прийшли і все одно вилнали. Залишилася я на вулиці з малою дитиною. Почалися для нас дуже тяжкі голодні дні..." (Свідчення Фросини Коловоротної, 1912 р.н., жительки села Ілльшівка).

Багатоваківа історія українського народу – це насамперед, літопис життя і смерті народу-великомученика, на долю якого випало досить лиха. Майже кожне століття, як свідчать історичні джерела, позначене го-лодними роками, наслідками епідемій, спустошливими війнами, чужеземними навалами.

"...У нас була маленька хатина, а з родини було 6 чоловік. Я – найстарша з дітей, тому доглядала за малими. З харчами було не просто серуно, взагалі не було що їсти, добре, що в родині тримали корову, то вони приносили по пляшці молока вдень. Мама нам з водичкою розводила, так і пили ковточками. Батько міняв кукурудзу, муку, картоплю, так і виживали. Але маму не вберегли... Щоб хоч трохи нагодувати дітей, віддавала свою частинку їжі і ... померла. Це була найстрашніша подія у нашій сім'ї". (Зі спогадів Тетяни Обухівської, 1921 р.н., с.Мартинівка).

"... Хто мав корову, тому було легше. Але пізніше худоба почала гинути, бо нічим стало годувати. Та ще й "активісти" знущалися над людьми, забирали останній харч, аби швидше вмирили з голоду. Куди тільки бідний люд не ховав продукти! У кого ще була жменька пшона, чи ще чогось, то висипали в кулюк і кляли в горщик з-під вазона і засипали зверху землею". (Зі свідчень Анастасії Мельничук, 1920 р.н., с.Самчики).

І таких свідчень – сотні. Страхітливий злочин ніколи і нічим не стерти з пам'яті. Пройдуть роки, минуть десятиліття, а трагедія 1932-1933 р.р. завжди болітиме в серцях людей. Кажуть, історії властиво поєторюватися. Наше завдання, щоб таких трагедій більше не було. Кровоточить і досі незагоєна рана втрат, турбує запалена свіча спогадів тих, хто залишився в живих. Україна і досі змиває кров невинних жертв. Дуже багато лиха довелося стерпіти нашому народові. Саме тому нам, нащадкам, допоки не пізно, варто по крупиці збирати записи живих свідків тих трагічних подій, і згадувати про це не лише до роковин Голодомору, а пам'ятати про це завжди.

Т.ГУНЬКО,

методист відділу освіти РДА

Р.С. Дячук учнем цієї району за зібраних спогадів свідків Голодомору 1932-1933, фрагмент з архіву РДА

Стіна німоти і глухоти, коли про горе треба волати

75 років тому Україною гуляла смерть. Не минула біда і нашого Поділля. Смерть без війни, без посухи, без стихійних лих. Але спустошувала села і хутори, і живі не встигали хоронити мертвих, — на поміч їм викликали військові підрозділи. Смерть мала ім'я — Голод.

Мусимо визнати, що за часів радянської влади про цю трагедію мовчали. Годі було почути бодай слово про найбільшу з несправедливостей, заподіяних нашому народові за всю історію. Залюбки українці, яким пощастило пережити голод, мовчали про нього, щоби зберегти себе і свої сім'ї. Світ поминав наших мучеників, замордованих Великим Голодом, навіть не роками — десятиліттями! Без нас по чужих країнах відбувалися панахиди, виходили книги. На самій же стражденній Україні — стіна мовчання, зацькування, глухоти. Лише сьогодні через 75 років ми з болем у серці говоримо про чорну смерть.

Дзвони нам'яні

М.Андросюк (1920 р.н.), с.Немиринці.

— Пам'ятаю, що на нашій вулиці, або як ми її ще називали, нашу місцину — "в пиліах" (я липові алеї то ще були ганські), випадків, щоби хтось помер з голоду не було. Пережили. Батько мій зумів якось тямно вигодувати свиню і зарізати її в п'янку, щоби ніхто не почув і не побачив. У хаті викопав глибоку яму і туди сховав свинину, зверху замастивши рудою глиною. Як треба було дістати сала чи м'яса кусинчик, то вночі відкопували і тут же зразу закривали все знову. Це нам і допомогло протриматися в те страшне пекло.

К.Шкробтяк (1924 р.н.), с.Сковородки.

— Голод не забуду ніколи... Мені було 8-9 років. Худобу, в кого була об'єднали податками, забирали, то їли все, що знаходили. Ходили мінити одяг, який не встигли відібрати. А хто не мав нічого, помирал, ходячи, від голоду. Не дай вам Боже, бачити та пережити таке.

Наведені свідчення є надзвичайно цінним історичним джерелом, котре походить із середовища жертв, а не катів, змальовуючи правдиву й об'єктивну картину голокосту. Наше завдання: врятувати для нащадків безцінні свідчення тих, хто вижив. Бібліотечні працівники району збрали свідчення очевидців голодомору у своїх населених пунктах. Всі ці спогади зібрано в тематичній палці "Голодомор на Старокостянтинівщині: спогади очевидців", яка зберігається в центральній районній бібліотеці. Також в кожній сільській бібліотеці оформлена палка "Спогади тих, хто вижив".

А.БОЛКУЦЬ,
завідуюча методичним відділом ЦРБ

Т.Болкун (1920 р.н.), с.Попівці.

— Ми посадили на городі трохи лущайок і картоплі; стерегти, бо йшли інші люди, тихенько видирали із землі руками, однаково зійшла картопля донеде.

Т.Дорофій, с.Попівці.

— Яюсь голова колгоспу Богучий побачив, що я зовсім знесилена, послав до своєї жінки, вона дала мені мук, гороху і капусти. Отак і жили. Не жили — бидували.

Михайло Матяш (1926 р.н.), с.Крулики.

— Голодомор пам'ятаю... Найстрашніше голодомор було пережити зимою. Нас врятувала корова. Як прийшла весна, то ми їли ягоди, кропиву, лободу, гриби, сливки. Приходили вилучили з господарства все: і одяг і домашній крам, продукти... Залишали людей ні з чим... Закопували харч на городі, але він псувався. Приходили зграями по 8-10 чоловік, між ними були сільські люди, а начальників — з району. Людей заставляли йти в колгосп, а хто відмовлявся — виселяли. Не давали свлячам хазяйнувати.

Лікера Трохимчик (1915 р.н.), с.Самчики.

— У нас була корова, але потім її забрали, і стало дуже важко жити. Померли мій брат Шаховал Степан і бабуся, ще я пам'ятаю, що жось зимою в один лише день хоронили 26 людей.

М.Нагорна (1921 р.н.), с.Бутівці.

— Дуже важкі часи були, їх не можна забути, дуже хотілось їсти. Щоби вижити і не вмерти з голоду їли абсолютно все: варили з лободи баланду, гичку з буряка, гречану попову мололи і пекли пляшки. Навесні, як тільки зазеленіла трава, то збирали ту травичку і їли, але були й такі, що не голодували. В Грише носили речі і міняли їх на харчі, там був такий магазин "Вторсін".

Спогади, свідчення громадян про Голодомор 1932-1933 років на Старокостянтинівщині.

Ф.- 104, оп.1, спр. 3, арк. - 1-49.

**Свідчення про голод 1932-1933 рр. та 1946-1947 рр.
Личманюка Миколи Петровича, народився 22.05.1922р.
Місце запису: вул.Лермонтова13, м.Старокостянтинів.
Записала: Ляшенко Світлана Григорівна 26.02.2008р.**

В період 1932-1933 років проживав В.Закузьминська, 15

Я, Личманюк Микола Петрович, пережив голод 1932-1933р.
у віці 10 років.

В сім'ї нас було троє дітей, (два брати та сестра). Я був найстарший з них. Мої батьки Петро Опанасович та мама Параска працювали в наймах. Батько будував для людей будинки, мама працювала по господарству. Щоб прогодувати дітей мама з хати продавала речі. Єдиним спасінням нашої сім'ї була корова, але більшу частку молока ми вимушені здавати на молочарню. Залишок молока мама розводила водою і варила на ній лободу та куплену на базарі гнилу картоплю.

Неподалік від нас був панський маєток з великим садком, але він охоронявся. І тому ми потай в ночі, коли сторож спав, з такими хлопчиками як я, ходили в садок щоб вкрасти яблук. Їли цвіт акації, він був дуже солодкий. Дуже мені, дитині, запам'ятався стукіт візка. Це було страшно, бо наш будинок знаходився біля лікарні і ми добре знали що за візок. Цей віз збирав по місту померлих від голоду. Людям, що їздили на возі, давали пайку хліба (щоб мали силу збирати померлих людей від голоду). Також ми знали про страшну яму, куди возили померлих людей від голоду (вона знаходилась на місці теперішньої пожежної частини). Вже через багато років, (працював будівельником в ПМК-221) бригада наша рила котлован і вирили ми кістки похоронених людей. Цей випадок нагадав мені про ті тяжкі часи, про моє голодне дитинство, про тяжкі роки 1932-1933 роки.

**Свідчення про голод 1932-1933 рр. та 1946-1947 рр.
Гненної – Іванчук Меланії Іванівни, народилася 13.01.1926р.
Місце запису: вул. 9 січня м. Старокостянтинів
Записала: Ляшенко Світлана Григорівна 2.03.2008.**

Сім'я була невеликою. Батько Гненний Іван Степанович працював в колгоспі бригадиром тракторної бригади, мати Гненна Євдокія була колгоспницею. В сім'ї було двоє дітей - я і сестра Марія з 1921 року народження. Ми мали велике господарство. Був город 40 соток, на якому ми вирощували городину, сіяли пшеницю. В господарстві було дві корови. Як і всі люди, ми здавали державі зерно, молоко, м'ясо, городину, яйця. Так як наша сім'я була невеликою, тому голод ми перенесли голод неважко. Батьки отримували пайку хліба. Одну пайку вони з'їдали, а іншу приносили дітям. А розраховувалися з ним і облигаціями. В сусідстві жила бідна сім'я, вони допомагали нам по господарству, щоб мама дала шматочок хліба, молока, лушпиння картоплі. Не раз думаю проте, що прийшлося пережити в юнацькі роки.

Світлана Ляшенко

Меланія Іванівна

Меланія Іванівна

С. Ляшенко

Посвідчую :

**Свідчення про голод 1932-1933 рр. та 1946-1947 рр.
Ништика Дмитра Купріяновича, народився 22.11.1922 р.
Місце запису : вул.Чайковського 2 кв.61.
Записала: Ништик Любов Василівна 27.02.2008 р.**

Народився я в селі Футори Старокостянтинівського району.
Сім'я у нас була велика-батько з мамою і нас шестеро дітей: троє хлопців і троє дівчат, сьома дівчинка померла дуже малою, я її навіть добре не пам'ятаю. Наша сім'я мала клапоть землі, корову, двоє коней, весь реманент для обробітку землі. Як почалась колективізація, все це батько віддав у новостворений колгосп. Додому прийшов лише з батіжком. Як нам залишили корову я не знаю й досі. Мати працювала в ланці, а батько – куди пошлють. Сім'я жила дуже бідно. Ми, діти ходили босими до самих морозів, бо не мали що взутись. На трудовень давали по 200 гр. зерна. То як діти трохи підросли, то теж починали ходити на роботу, щоб допомогти батькам. Бо бувало й так, що й нічого не давали на ті трудовні. Я закінчив лише два класи в школі, третій вже й не доходив.

В1932 році я вже працював у колгоспі, пас коні, телята. Як вже не стало зерна в колгоспі зовсім, то по селі почали ходити бригади. Вони ходили з хати в хату і залізними шупами шукали зерно в людей, може хтось десь заховав. Чи була в них зброя не скажу, можливо хтось в галіфе і мав.

Я пам'ятаю як до нас прийшла така бригада. Мати каже: та то знайомі, вони шукати не будуть. А я дивлюсь, а одна з них розмовляє з матір'ю, а інший тим часом тим шупом тикає попід грубку. Думали що може там щось сховали. Розбили жорна і пішли з хати.

А люди в селі виживали хто як міг. Я з іншими хлопцями лазив по деревах і забирав з гнізд маленьких воронят, тих що ще не вбилися у пір'я. Мати їх нам смажила і ми їх їли. Як зараз пам'ятаю як я лазив з кашкетом у зубах на 40 м. липу вибирати з гнізд пташині яйця. Їх ми вже не смажили, а випивали сирими. Це якщо їх пощастить знайти і цілими спустити з дерева. Обривали суцвіття білої акації, сушили його а потім перетирали на муку. Цю муку (вона була солодкувата на смак)мати потім додавала до страви. Їли все, що росло і цвіло.

Біля колгоспного поля, як почало наливатись зерно, виставляли охорону. Я добре пам'ятаю, як один хлопчик з нашого села (як його звали не пам'ятаю), Вирвав кілька зернин з колоска і швиденько почав їх жувати. Що з ним потім стало я не знаю, але в нього образув почав пухнути живіт.

Але колгосп трохи турбувався про своїх людей. В кінці села, ближче до лісу змайстрували такий барак де почали годувати людей. Мати моя стала там за куховарку. Всіх, хто працював у полі в тому бараківі годували. По мисочці якогось варева давали всім. Тому той хто міг робити ходили до колгоспу. Діти збирали різних шкідників на полях. Так ми, діти заробляли собі мисочку їжі. Наша сім'я в ті страшні роки вижила.

А потім прийшов 41 рік. Окопи під Старокостянтинівом. Примусові роботи на шахті в Німеччині. Репатріант. Знов на шахти – але вже в Караганді. Отаке життя.

В 1953 році повернувся на Україну і до теперішнього часу живу у м. Старокостянтиніві.

Посвідчую :

Завідувач відділу культури
виконавчого комітету міської ради

В. Муляр

Свідчення про голод 1932-1933 рр. та 1946-1947 рр.

Полупан Марії Михайлівни, народилася 1921 р.

Місце запису : вул. Лермонтова,20

Записала: Янковська Оксана Миколаївна 25.02.2008.

Під час голоду батько, Михайло Гнатович, працював сторожем в машинно-тракторній майстерні, мама - Ганна Осипівна, робила в колгоспі. В нашій сім'ї було четверо дітей (дві сестри і два брати). Наша сім'я не була заможною, але в нас була корова, 6 соток землі, кури. Потрібно було здати 240-300 яць в колгосп. На вул. Пушкінська (біля начальничо-виробничого комбінату) стояла хата, куди треба було здавати м'ясо, яйця, картоплю. Більшу частку молока від надою здавали на молочарню. Оскільки я була малою, то мене заставляли пасти корову. Пасла я біля машинно-тракторної майстерні, там де працював батько. Йому давали четвертушку хліба і баланду, там і підгодовували мене. Мама в колгоспі давали 1 кг хліба і суп з гороху (чечевиці). Ми дуже чекали на той кусок хліба, який могли принести батьки.

Давали ще нам по склянці молока пити, але не все зразу, бабця ділила на три рази. При цьому голоді мама ще підтримувала сусідів у яких не було корови, а землі було дуже мало. А городи в той період садили лушпинням, яке присипали попелом. Дуже виручав нас під час голоду і дядько Петро. Він працював у військовій частині і приносив голови з солоної риби, і мама варила з них юшку. Знову ж ділилися з сусідами (там була одна мама і двоє дітей). Сусідські діти пухли від голоду, вони їли липове листя, кропиву, бруньки, лушпиння від картоплі. Ще дуже запам'ятався такий випадок. Коли була велика скрута мій старший брат Сашко заніс в торсин (знаходився за «новим універмагом») золотий хрестик, за що і отримав 1 кг хліба, 0,5 кг пшона. Мама сипала маленьку жменьку пшона і 1 картоплину, листя кропиви от така була юшка. Голод ми пережили, але в 40 році несподівано помер старший брат. Він не хворів нічим. Постійно він в мене на думці, болить мені серце і сьогодні. Мама казала, що не треба було продавати хрестик, який переходив з покоління в покоління. Ми цим знехтували, і загубили рідну кров. Пережила я голод, але на цьому біди в моєму житті не закінчилися, почалась війна і випали на мою молодість три роки роботи в Германії.

Посвідчую :

Завідувач відділу культури
виконавчого комітету міської ради

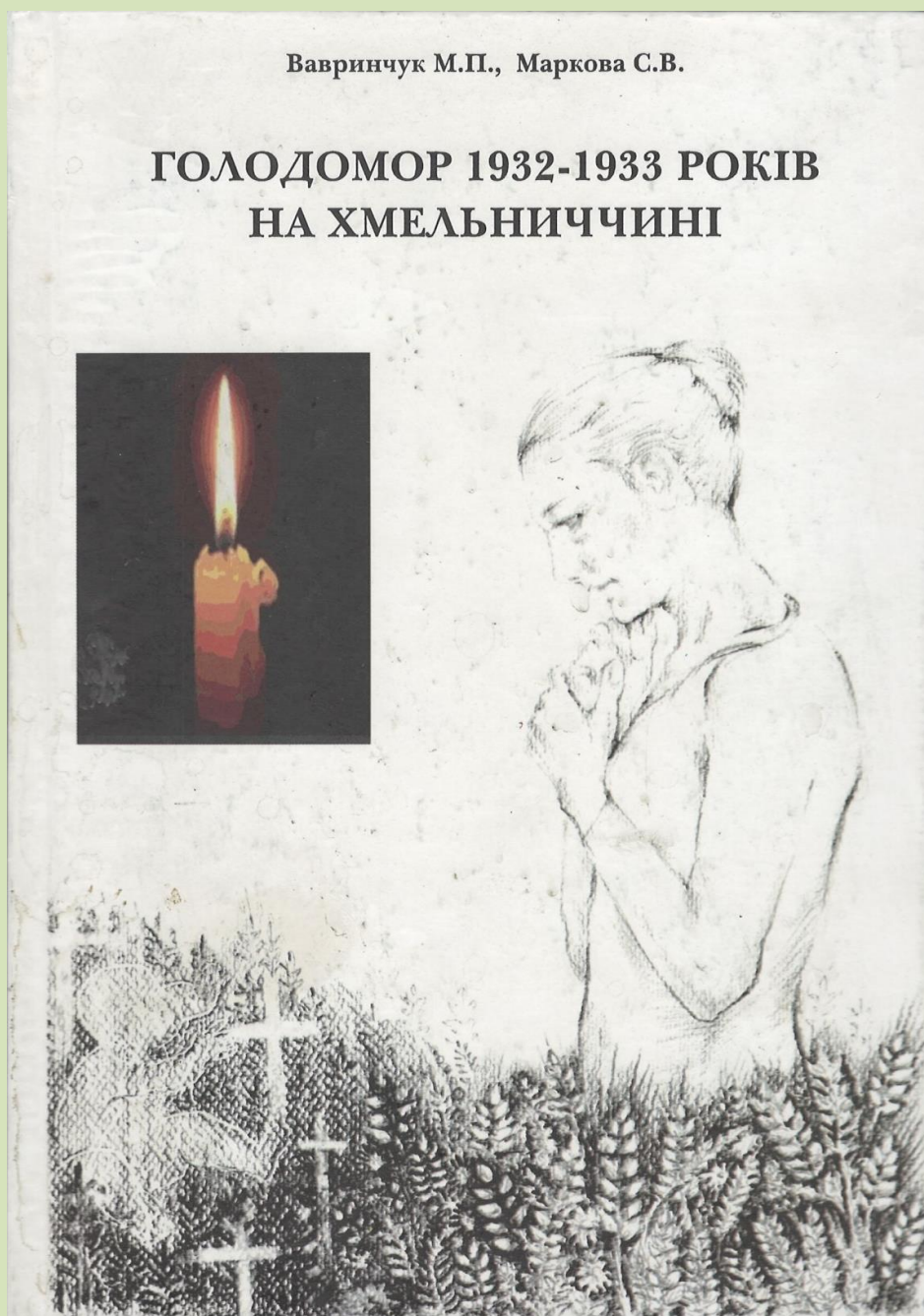
В. Муляр

Національна книга Пам'яті про жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні
Хмельницька область. - Хмельницький, 2008. - 751 с.

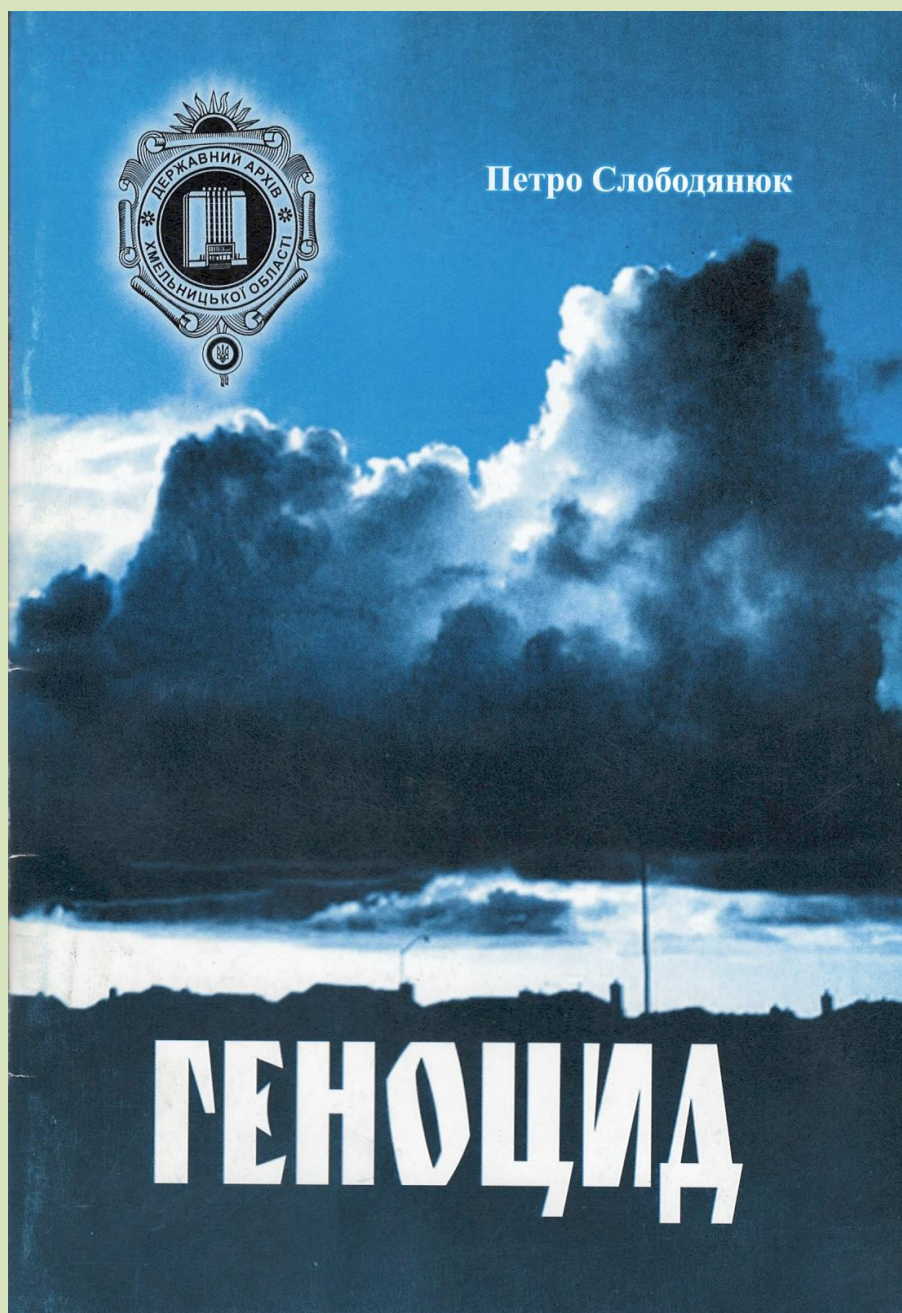
НАЦІОНАЛЬНА
КНИГА
ПАМ'ЯТІ
ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ
1932
1933
РОКІВ
В УКРАЇНІ
ХМЕЛЬНИЦЬКА
ОБЛАСТЬ

Книга 1

Вавринчук М., Маркова С. «Голодомор 1932-1933 років на Хмельниччині». – Хмельницький, 2008. - 218 с.

Слободянюк П. «Геноцид». - Хмельницький, 2008. - 40 с.

«Жертви твої, рідний краю». - Старокостянтинів, 2007. - 159 с.

«Жертви твої, рідний краю». - Старокостянтинів, 2008. - 212 с.

